

TC.
NİĞDE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKIN ÇAĞ BİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

747907

1909 ADANA ERMENİ İSYANI
ve
MECLİS-İ MEBUSAN'DA GÖRÜŞÜLMESİ
(MECLİS-İ MEBUSAN ZABIT CERİDESİ'NE GÖRE)

Danışman

Yard. Doç. Dr. Hamdi DOĞAN

147901

Hazırlayan

Oğuzhan ÖZTÜRK

Niğde 2004

Niğde Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne

Oğuzhan ÖZTÜRK'e ait "1909 Adana Ermeni İsyanı ve Meclis-i Mebusan'da Görüşülmesi (Meclis-İ Mebusan Zabıt Ceridesi'ne Göre)" adlı çalışma, jürimiz tarafından, Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Bilim Dalında

YÜKSEK LİSANS TEZİ

olarak kabul edilmiştir.

147901

Başkan

Üye

Üye

Üye

Üye

ÖZET

1909-Adana Ermeni İsyânının Osmanlı Mebusan Meclisinde görüşülmesini esas alan bu çalışma, “Giriş”, dört bölüm ve “Sonuç”tan oluşmaktadır.

Giriş’te, genel olarak Ermeni-Türk ilişkilerine temas edilmiş;

Birinci Bölüm’de belli başlı Ermeni isyanlarına kısaca yer verilmiştir. Üçü İstanbul’da, altısı çeşitli taşra şehirlerinde toplam dokuz isyanın ortaya çıkışı ve bastırılışı anlatılmıştır.

İkinci Bölüm ise bu isyanlar arasında, sonuçları bakımından önemli bir yere sahip olan Adana İsyânı (ortaya çıkışı, gelişimi ve Meclis-i Mebusan’a taşınması) geniş biçimde ifade edilmiştir. Adana İsyânı’nın asıl sebebi; Ermenilerin, hayalî Kilikya Rupinyan krallığını kurmak arzusudur. Osmanlı Devletinin zaaf içindeki durumu buna uygun bir zemin olarak görülmüştür. Çeşitli elçilik raporları ve resmî soruşturmalarda da Ermeni kilisesinin bu yoldaki hazırlık ve kışkırtmaları yer almıştır.

Üçüncü Bölüm’ün konusu, doğrudan doğruya Meclis-i Mebusan’da yapılan görüşmelerdir. Burada hem azınlık milletvekillerinin, hem Türk ve müslim milletvekillerinin görüşleri belirtilmiştir. Ayrıca hükümet temsilcilerinin konuya yaklaşımı ele alınmıştır. Azınlık milletvekilleri, Ermeni kilisesi ve gizli örgütlerinin kışkırtmalarını görmezden geldikleri; Türk milletvekillerinin ise konuyu hükümete bırakma rehabeti içinde oldukları dikkat çekmektedir.

Dördüncü Bölüm’de, hükümetin olayların tekrarlanmaması ve ahalinin uğradığı zararları giderme yolunda aldığı tedbirlere ayrılmıştır. İsyân bölgesine askerî birlik sevk edilerek asayiş sağlanmış, durumu yerinde incelemek üzere bir heyet gönderilmiştir. 16 Mayıs 1325’te. Çıkarılan bir kanunla Adana ve Halep vilayeti dahilinde, resmî senet ve borçlar ertelenmiştir. 2 Ağustos 1325’te çıkarılan başka bir yasa ile de zarar görenlere çeşitli yardımlar yapılmıştır.

“Sonuç”, konunun toparlanıp genel yargılara varılmasından ibarettir.

SUMMARY

This work, which bases on the negotiations at Ottoman Deputies Assembly about 1909 Adana Armenian rebellions, consists of introduction, four sections and conclusion.

In introduction Armenian-Turkish relations have been held in general.

In the first section, a short place has been given to known Armenian rebellions. Beginnings and suppressions of nine rebellions (three in İstanbul, six in assorted provinces) have been told.

In the second section Adana rebellion (beginning, advancing and its moving to Deputies Assembly), which has an important place among these because of its effects has been held widely. The real reason of Adana rebellion is Armenians' wish which is founding so-called Kingdom of Kilikya Rupinyon. Ottoman Empire's condition in weakness has been seen as a suitable ground for this. In assorted embassy reports and formal investigations, Armenian Church's preparations and provocations in this way have taken place, too.

Third section's subject is directly the negotiations held in Deputies Assembly. Here both minority deputies' and Turkish and Muslim deputies' opinions have been indicated. Also government representatives' approaches to the subject have been handled. It attracts attention that minority deputies pretend not to see Armenian Church's and secret organizations' provocations; but Turkish deputies are in the slackness to leave the subject to the government.

Fourth section has been reserved for precautions taken by the government to make up for people's harms and actions not to repeat. By sending military units to rebellion area public order has been provided, a committee has been sent to inspect actions in their places. With an act published on 16 May 1325, formal depths and receipts have been postponed in Adana and Halep cities. With a different act published on 2 August 1325 assorted harmed people have been helped.

Conclusion consists of summarizing and general lawsuits.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	III
SUMMARY.....	IV
İÇİNDEKİLER.....	V
KISALTMALAR.....	VII
ÖNSÖZ.....	VIII

<i>Giriş:</i>	1
<i>TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ ve ERMENİ İSYANLARINA GENEL BAKIŞ</i>	1
A. İLK MÜNASEBETLER.....	3
B. OSMANLI VATANDAŞI OLARAK ERMENİLER.....	6
<i>Birinci Bölüm:</i>	10
<i>ERMENİ SORUNUNUN ORTAYA ÇIKIŞI VE ERMENİ İSYANLARI</i>	10
A. İSTANBUL'DA.....	13
1. Kumkapı "Patırdı"sı/Gösterisi (Temmuz 1890).....	13
2. Osmanlı Bankası Baskını.....	14
3. Yıldız Suikasti.....	15
B. TAŞRADA.....	17
1. Musa Bey Olayı.....	17
2. Erzurum Olayı.....	18
3. Birinci Sasun İsyanı.....	19
4. Zeytin İsyanı.....	19
5. Van İsyanı.....	21
6. İkinci Sasun İsyanı.....	21
<i>İkinci Bölüm:</i>	23
<i>1909 ADANA İSYANI (OLAYLAR ve YANKILARI)</i>	23
A. ADANA İSYANI (1909).....	23
B. KONUNUN ÇEŞİTLİ ELÇİLİK RAPORLARINDA YANSIMASI.....	29
C. KONUNUN MECLİS-İ MEBUSÂN'A TAŞINMASI.....	31
<i>Üçüncü Bölüm</i>	35
<i>MECLİS-İ MEBUSAN'DA KONUNUN GÖRÜŞÜLMESİ</i>	35
A. AZINLIK MENSUBU MEBUSLARIN TAVRI.....	35
B. TÜRK VE MÜSLİM MEBUSLARIN TAVRI.....	42
C. HÜKÜMET TEMSİLCİLERİNİN TAVRI.....	44

<i>Dördüncü Bölüm:</i>	47
<i>ALINAN TEDBİRLER</i>	47
A. HUKUKİ TEDBİRLER	47
1. Askerî ve İdarî Tedbirler	47
2. Adana'ya Heyet Gönderilmesi	50
B. İKTİSADİ TEDBİRLER	52
1. Tüccarlara Yapılan Yardımlar	52
2. Zarar Gören Halka Yapılan Yardımlar	59
<i>SONUÇ</i>	61
<i>KAYNAKÇA</i>	63
<i>DİZİN</i>	65

KISALTMALAR

age.	adı geçen eser
agm	adı geçen makale
bk.	Bakınız
C.	cilt
haz.	hazırlayan
i.	inikad (toplantı)
krş.	karşılaştırınız
MMZC,.	Meclis-i Mebûsan Zabıt Ceridesi
no.	numara
s.	sayfa
vd.	ve devamı

ÖNSÖZ

Türk-Ermeni münasebetleri üzerine yapılan yayınların listesi hayli kalabalıktır. Ne var ki bunların çok büyük bir kısmı, Ermeni lobilerinin gayretleriyle ortaya çıkmış, tarihçi tavrından ziyade, siyasetçi tavrının ağır bastığı türden yayınlardır. Türk bilim adamlarının konuya ilgisi, Ermeni lobilerinin Batılı devletler parlamentoları üzerinde etkisini iyice artırdığı, Almanya'dan İtalya ve Belçika'ya Fransa'dan Kanada'ya kadar çeşitli merkezlerde, Türk elçilik mensuplarına karşı giriştikleri terör hareketlerini sıklaştırdığı 1980 sonrasında, denilebilir ki kısmen artmıştır.

Bir yüksek lisans tezi çerçevesinde yaptığımız bu çalışmada, II. Meşrutiyet sonrasında, Adana'da meydana gelen Ermeni ayaklanmasının Osmanlı Mebusan Meclisi çatısı altında görüşülmesi ile ilgilidir. Kaçınılmaz olarak, söz konusu olaya kadarki Türk-Ermeni münasebetlerine ve satırbaşı kabul edilebilecek (bazısı hakkında tarihî bir terim olarak "patırtı" ifadesi kullanılan) Ermeni isyanlarına özetin özeti sayılabilecek ölçüde temas edilmiştir.

Tezimizin asıl konusu Osmanlı Mebusan Meclisi'ndeki görüşmelerle sınırlı olduğu için, Osmanlı Mebusan Meclisi Zabıt Ceridesi temel kaynak alınmış ve mümkün mertebede bunun dışına taşılmamaya gayret gösterilmiştir. Bu yöntemle, konunun resmî kurumda, resmî ağızlarca nasıl ele alındığı, nasıl nitelendirildiği ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Bir başka ifade ile bu incelemeyi yaparken, 20. yüzyıl Türk tarihi üzerinde yapılan çalışmalarda yeterince kullanılmadığına inandığımız "Meclis-i Mebusân Zabıt Ceridesi"ni tarihle ilgilenen ilim adamlarının ve bu dönemi merak eden araştırmacıların dikkatine sunmak da amaçlarımız arasındadır. Ait olduğu döneme ait eğitimden bayındırlık işlerine, ulaşımdan kalkınma gayretlerine, adaletten dille ilgili meselelere

varıncaya kadar bütün konuları içeren bu önemli kaynak, hak ettiği ilgiyi mutlaka görmelidir.

Çalışmamızın sonuna eklenen özel isimler “Dizin”inin faydalanmayı kolaylaştıracağı inancındayız.

Yaptığımız bu çalışma ile bilim dünyasına küçük bir katkımız olursa mutluluğumuz büyük olacaktır.

Çalışmalarım sırasında kaynak temininden o kaynakları süzgeçten geçirme işlemlerine kadar her hususta, ettiği rehberlik ve yardımları ifadede acze düştüğüm değerli hocam Yard. Doç. Dr. Hamdi DOĞAN’a, konumdaki daha geniş çerçeveli çalışmalarıyla ışık tutan ve her görüşmemde teorik çizgi ve yöntemle ilgili tavsiyelerde bulunan sayın Prof. Dr. Musa ŞAŞMAZ’a şükranlarımı sunarım. Ayrıca, tezimin her satırının şekillenmesinde katkısı bulunan Öğr. Gör. Hayri ÖZTÜRK’e de teşekkür borçluyum.

Oğuzhan ÖZTÜRK

Erzincan Mayıs 2004

GİRİŞ:

TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ ve ERMENİ İSYANLARINA GENEL BAKIŞ

Türkiye, Asya ile Avrupa kıtaları arasında köprü konumuyla; Karadeniz'i Akdeniz'e bağlayan boğazları, Orta Asya, Kafkasya ve Ortadoğu'daki doğal enerji kaynaklarının kesiştiği noktadaki jeopolitik konumuyla bütün dünyanın dikkatini çekmektedir.

Osmanlı Devleti ve Türkiye, bu jeopolitik ve jeostratejik konumundan dolayı çeşitli entrikaların çevrildiği bir alan olmuştur. Osmanlı Devletini parçalayarak tarih sahnesinden silmek isteyen sömürgeci devletler, bu entrikalarında yüzlerce yıldır Türklerle dostça yaşayan, hatta daima "millet-i sadıka" diye anılmış olan Ermeni vatandaşları, kendi emelleri istikametinde yönlendirmişlerdir.

Tarihte olduğu gibi günümüzde de, Ermeni toplumu üzerinden siyasî ve iktisadî çıkar sağlamaya çalışan ülkeler bulunmaktadır. Başta Amerika Birleşik Devletleri, Kanada, Fransa ve Belçika olmak üzere, bazı ülkelerde Türkleri ve Türkiye'yi sözde soykırımla suçlayan anıtlar dikilmekte, bazı ülkelerde de soykırım iddiasını tanımaya yönelik kararlar parlamento gündemlerine getirilmekte, hatta kimi ülke parlamentolarında kabul edilmektedir. Daha da ileri gidip, Türk elçilik görevlilerinin katlini görmezden gelen, gizli servisleriyle Ermeni teröristlere yardım eden devletlerin bulunduğunu söylemek, devletlerarası diplomatik üslûba da tarihçi serinkanlılığına da aykırı değildir. Söz konusu ülkelerin hemen hepsinin, dün "Şark Meselesi" diye bilinen sorunu Osmanlı Devletinin

önüne koyan devletler olması, gayet anlamlıdır. Gerçekte tarihçilere bırakılması gereken bu konular, siyasetçilerin elinde çıkar aracı haline dönüştürülmektedir.

Tarih boyunca bir arada, barış içinde yaşamış fakat yukarıda kısmen değinildiği üzere zaman zaman kışkırtmalar sonucunda zedelenen, giderek radikal Ermeni grupları yüzünden kötüleşen ve tam bir düşmanca tavra dönüşen Türk-Ermeni ilişkilerine bir göz atalım.¹

¹ Konunun genel çizgileriyle ve derli-toplu biçimde ele alınışı için bk. Ramazan TOSUN: “*Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti*”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s.143-163.

A. İLK MÜNASEBETLER

Ermeniler, tarih boyunca başka devletlerin yönetimi altında kalmışlar ve bağlı oldukları devletlerin hizmetinde bulunmuşlardır.

Kaynaklarda, Erivan, Gökçeğöl, Nahçıvan, Rumiye Gölü kuzeyi ve Mako bölgesine, yukarı memleket anlamına gelen Armenia, bu yörelerde yaşayan halka ise Ermeni denildiği yer almaktadır.

Ermeni tarihçilerin bir kısmı, M.Ö. 6. yüzyılda kuzey Suriye ve Kilikya bölgesinde yaşayan Hititlerden olduklarını; bir diğer kısmı ise Nuh'un oğullarından Hayk'a dayandıklarını söylemektedirler.² Bunun yanında, Ermenistan denilen coğrafyada yerleşen ve bugün Ermeni diye adlandırılan toplumun, bölgenin kesin olarak neresinde yaşadıkları, sayıları ve aynı yörede ikamet eden diğer halklara kıyasla nüfus oranları bilinmemektedir. Ermeni tarihçileri bile kökenleri konusunda fikir birliği içinde değildir.

Tarihsel olarak bakıldığında, Ermenilerin sırasıyla, Part, Makedon, Selefkit, Roma, Pers, Sasani, Bizans, Arap ve Türklerin hakimiyeti altında yaşadıkları görülür. Ermeni derebeyliklerinin bir çoğu, bölgeye hakim olan ve Ermenileri kendi saflarına çekerek kullanmak isteyen devletler tarafından kurdurulmuştur.

Anadolu, VII. yüzyıl sonlarından itibaren Bizans hakimiyetinden çıkarak, önce Emevilerin, onlardan sonra ise X. yüzyılın sonlarına kadar Abbasilerin elinde kalmıştır. X. yüzyılın sonlarında Anadolu'nun tamamına Bizans yeniden hakim olmuştur.

² A. Alper GAZİGİRAY: *Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörü'nün Kaynakları*, İstanbul, 1982, s.11

Bizans İmparatoru Vasil II, hayatının son yıllarında Kafkaslar'da faaliyet göstermiştir. Ermeni Baġratuni Hanedanından I. Gagik'in (990-1020) ölümünden sonra bu bölgede karışıklıklar çıkmıştır. Bu durum Bizans İmparatoru'na başarılı bir müdahale fırsatı vermiştir. Gürcistan'ın bir kısmı gibi Van bölgesi de Bizans İmparatorluğu'na dahil olunmuş, Ermeni Ani Hanedanlığı ise hayatı boyunca Gagik'in oğlu ve halefi olan İonnas Smbat'a kalmış, onun ölümünden sonra ise aynı şekilde Bizans İmparatorluğu'na katılmıştır.

Bizans İmparatorluğu, Ermenilerin yaşadıkları yerleri kendine katmakla kalmamış, aynı zamanda Ermeni tarihçi Urfalı Matteieu d'Edesse'un da *Chronique de Matteieu d'Edesse (962-1136)* adlı eserinde belirttiği gibi "iktidarsız ve kadınlaşmış iğrenç Rumlar Ermeni milletinin kumandanlarını kendi ev ve eyaletlerinden çıkarıp götürmüşler"dir.³

1047-1048 yılında Selçuklu Veliahdı Hasan, Van Gölü bölgesine akınlara başlamıştır. Azerbaycan Genel Valiliği'ne atanan İbrahim Yınal, Tuğrul Bey'den aldığı buyruk üzerine, Kutalmış ile birlikte harekete geçerek Eylül 1048'de Pasin Ovası'nda Liparit, Aaron ve Katalalon kumandasındaki Bizans Ordusu'nu bozguna uğratmıştır.

Ölen Bizans İmparatoru Konstantin Dukas'ın (Mayıs 1067) yerine geçen karısı ile evlenerek iktidarı ele geçiren Romanos Diogenes, Selçuklulara karşı savaşı derhal ele almış, fakat ordusunun aşırı güçsüzleşmesi nedeniyle büyük bir güçlük de olsa çoğunluğu yabancı asıllı ücretlilerden (Peçenek, Oğuz, Norman, Frank, Ermeni,, Slav, Bulgar, Alman, Hazar, Gürcü) oluşan bir ordu toplamıştır.

Bizans İmparatoru Malazgirt'e doğru yola çıkmadan önce, harpten dönünce Ermeni mezhebini ortadan kaldıracığına yemin etmiştir. Bizans

³ Pek çok esere kaynaklık etmiş olan Matteieu d'Edesse'un eseri Türkçeye de çevrilip notlarla yayımlanmıştır: Mateos (Matteieu d'Edesse): Urfalı Matteieu d'Edesse Vekaynamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162) Türkçeye terc. Hrant D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurier-Mükrimin Halil Yınanç, Ankara 1962.

imparatorunun ordusu, 26 Ağustos 1071 tarihinde Sultan Alparslan'ın ordusuna saldırmış, fakat bozguna uğramıştır. Bizans İmparatorunu esir alan Alparslan, barış imzaladığı Diogenes'i tahta dönmesi için büyük bir törenle İstanbul'a uğurlamıştır.

Uzun yıllar Bizans hakimiyetinde kalan Ermenilere, çeşitli işkence ve zulümler yapılmıştır. Bizanslılar, kendilerinden farklı mezhepte olmaları ve tarih boyunca kendilerine ihânet eden Ermenilere karşı her zamana kin ve nefretle bakmışlardır. Hatta bu dönemlerde Ermenilerin ana dili yasaklanmış, ruhanî liderlerinin hakları ellerinden alınmış ve milliyet hislerinin silinmesi için öngörülen tüm tedbirler uygulanmıştır⁴. İşte bundan dolayı Ermeni tarihçi Asoghik'in ifadesiyle,

*“Ermeniler Bizans'a olan düşmanlıkları sebebiyle Türklerin Anadolu'ya gelmesine sevinmişler, hatta Türklere yardım etmişlerdir.”*⁵

Aslında Ermeniler bu davranışlarıyla ve Türk hakimiyetine girmekle dinlerini ve kültürlerini korumuşlardır.

Türkler, Bizanslılarla birlikte kendilerine karşı savaşan Ermenilere nasıl davranmışlardır? Bizanslıların yaptıkları gibi onları hakir mi görmüşler, zulüm mü yapmışlar, yoksa kilise ve manastırlarını mı yakmışlardır?

Selçuklu Türkleri, Ermenilere ve diğer gayrimüslim halka Bizanslıların göstermediği hoşgörüyü göstermiş; onların dinlerini ve sosyal yaşantılarını korumalarını sağlamıştır. Bu anlayış, Anadolu Selçukluları döneminde de devam etmiştir.

Selçuklu Türklerinin bütün bu hoşgörülerine rağmen, Ermenilerin bazen isyana kalkıştıkları, bazen de Bizanslıların ve Haçlı Seferleri sırasında

⁴ Bk. Matteieu d'Edesse: age., s.53, krş. İsmet BİNARK: *Asılsız Ermeni İddiaları ve Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim*, Ankara Ticaret Odası Yay., Ankara 2001, s. 12.

⁵ Mükrimin Halil YİNANÇ: *Türkiye Tarihi –Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1944, s57-58 (Rene Grousset'in *Historie de l'Armenia* adlı eserine istinaden)

Haçlıların yanlarında yer aldıkları da bilinmektedir. Mesela Sultan I: Kılıç Arslan'ın ölümü üzerine başlayan otorite boşluğu ve taht kavgalarını fırsat bilen Ermeni Rupen'in oğlu, Toros Haçlılarının da yardımıyla Selçuklu topraklarına girmişler fakat tutunamamışlardır. Gerger Ermenilerinin Harput ve Palu yörelerinde eşkıyalık ve yağmacılık yaptıkları, Artuklu Belek Gazi'nin bu davranışları cezalandırıp önlediği bilinmektedir. III. Haçlı Seferi sırasında Ermenilerin Kilikya'dan geçen Haçlılara yardım ettiği de tarihî kaynakların kayıtları arasındadır.⁶

B. OSMANLI VATANDAŞI OLARAK ERMENİLER

Osmanlı Devletinin kuruluş yıllarında Ermeniler, Çukurova, Doğu Anadolu ile Kafkasya bölgelerinde küçük prenslikler ve beylikler halinde ve dağınık durumdaydılar. İran, Bizans, Gürcü, Selçuklu devletleri, diğer küçük devlet ve beyliklerle karışmışlar, bunların yönetimi altındaydılar.

Ermenilerin Osmanlılarla ilk ilişkileri, çok azınlıkta buldukları Anadolu'nun batı bölgesinde başlamıştır. Osman Gazi 1324 yılında Bursa'yı devlete merkez yaptıktan sonra, Kütahya'daki Ermenilerin çoğunluğu ve Ermeni Ruhani Reisliği Bursa'ya nakledilmiştir.

Fatih Sultan Mehmet, 1453'de İstanbul'u aldıktan sonra Ermenilerin Bursa'daki ruhani başkanı Hovakim'i İstanbul'a getirmiş ve 1461'de yayınladığı bir fermanla Ermeni Patrikliği'ni kurdurmuştur⁷. Bu gelişmeden sonra bir çok yerden İstanbul'a Ermeni göçleri olmuş, Osmanlı Devleti Ermeniler için bir refah ve özgürlük merkezi olmuştur. 1514-1516'da Yavuz

⁶ İsmet BİNARK: age., s. 13

⁷ Ahmet Hulki ŞARAL: Ermeni Meselesi, Ankara, 1970, s.41

Sultan Selim'in Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu'yu fethetmesiyle buradaki Ermeniler de aynı cemaat bünyesine alınarak İstanbul Patrikliği'ne bağlanmışlardır⁸.

Tarihlerinde hiçbir devletten ve hükümdardan görmedikleri ilgiyi Osmanlı Devletinden gören Ermeniler, Türk milletine samimi olarak bağlanmışlardır. Bu yüzden kısa bir süre içinde çeşitli yerlerden İstanbul'a göçen Ermeniler büyük bir cemaat oluşturmuş ve dünyanın en refah içindeki cemaatlerinden birisi haline gelmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin iyi niyetli tutumuyla Ermeni toplumu ve kilise gelişmiş, bu sayede Gregoryan Ermenileri "millet" olma bilincine erişmiştir.

Fatih Sultan Mehmet'ten Sultan II. Mahmut'a kadar 350 yıllık süre içinde Hıristiyanların ve dolayısıyla Ermenilerin dinî ve toplumsal işlerine kesinlikle karışılmamıştır. Gerekli mâlî imkânlarla kavuşmaları için vakıf kurma izni verilmesiyle, Osmanlı Devleti'nin de zaman zaman maddî desteğiyle birçok okul, matbaa, kütüphane açılmış, birçok Ermeni genci öğrenim yapmak ve sanat öğrenmek üzere Avrupa'ya gönderilmiştir. Aynı dönemde bu haklardan Rusya yönetimindeki Ermeniler yararlanamamışlardır.

Konuya bu açıdan bakınca, Ermeni toplumunun milletleşme sürecini büyük ölçüde Osmanlı Devleti'nin hoşgörüsü sayesinde sürdürdüğünü rahatlıkla söyleyebiliriz.

Osmanlı Devleti, Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile yapmayı vaad ettiği ıslahatları ilân etmiş, ancak gayrimüslimler verilen yeni haklardan memnun kalmamışlardır. Tanzimat ile gayrimüslimlere askerlik mükellefiyeti getirilmiş, devlet memuriyetleriyle idari ve askeri okullara girmelerine izin verilmiştir. Buna dayanarak Ermeniler, 1863'de yürürlüğe giren 99 maddeden oluşan Ermeni Milleti Nizamnamesi'ni bir fermanla Babıâli'ye onaylatmışlardır.

⁸ A. Alper GAZİGİRAY age. , İstanbul 1982 s.47-48

II. Mahmut'tan önceki döneme ait nüfus bilgileri sadece tapu tahrir defterlerinden faydalanarak bulmak mümkündür. 16. yüzyıldaki belgelerin incelenmesi neticesinde Osmanlı nüfusu içerisinde Müslüman- Türk nüfus % 81.10, Hıristiyan nüfus % 12.45, Ermeni Nüfusu ise % 6.23'tür.⁹

19. yüzyılın sonlarında ise Ermeni nüfusu ile ilgili bilgiler Vital Cuinet'in 1894 yılında Paris'te yayımladığı *La Turquie d'Asie* adlı eserinde verdiği nüfusla ilgili kayıtlar, Avrupalı araştırmacılarında itibar ettiği bilgilerdir (bk. Tablo: 1). Buna göre:¹⁰

Müslümanlar	Ermeniler	Toplam Nüfus
Ermenilerin yoğun bulunduğu vilâyetlerde		
3.635.086	810.285	4.445.371
İstanbul ve diğer vilâyetlerde		
4.426.525	283.064	4.709.589
Suriye Filistin ve Adalarda		
4.068.646	59.018	4.127.664
12.130.257	1.152.367	13.282.624

Tablo: 1-

Osmanlı yönetimindeki diğer gayrimüslim azınlıklar gibi Ermeniler de her zaman birinci sınıf vatandaş muamelesi görmüşler; askere gitmedikleri gibi, özellikle ticari hayatta kilit noktaları ellerine geçirmek suretiyle, toplum içinde ön plana çıkmışlar, zengin olmuşlardır.

⁹ Yusuf HALAÇOĞLU, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, Ankara 2001, s. 7-10.

¹⁰ Azmi SÜSLÜ, *Ermeniler ve 1915 Tehciri*, Ankara 1990, s.18-19

Devlete bağılıkları, Türk adetlerini benimsemeleri, hatta iyi Türkçe konuşmaları, Ermenilerin devlete ait resmi veya özel işlere atanmalarına sebep olmuştur. Bu bakımdan 16. yüzyılda Ermeni asıllı Mehmet Paşa gibi vezirlik rütbesine kadar yükselen devlet adamları, 18. yüzyılda Divrikli Düzyan soyundan saray kuyumcuları ve sonradan Darphane bakanları, Sasyan ailesinden saray doktorları, 19. yüzyılda Bezciyan ailesinden Darphane bakanları, Dadyan ailesinden Baruthane bakanları devletin en yüksek kademelerinde görevler yapmışlardır. 19. yüzyılda ve Abdülhamit devrinde ve sonrasında ise Ermeni dış işleri görevlileri ve bakanlar bulunmaktadır. Ayrıca birçok Ermeni de Osmanlı devlet adamlarına danışmanlık yapmıştır.

Ermeniler iddia edildiği gibi soykırıma uğrayan bir topluluk değil, devletin her kademesinde, her meslekte önemli yerler edinmiş bir grup olmuştur.

Birinci Bölüm:

ERMENİ SORUNUNUN ORTAYA ÇIKIŞI VE ERMENİ İSYANLARI

Osmanlı Devleti zayıflamaya başlayıp, hemen her konuda Avrupa'nın müdahalesine maruz kalınca, Türk-Ermeni ilişkilerinde de bir bozulma ortaya çıkmıştır. Kendi emellerine ulaşabilmek için Osmanlı Devleti'ni bölmek isteyen Batı ülkeleri, Ermenileri Türk toplumundan koparmayı hedeflemişlerdir. Özellikle Avrupa'nın bazı büyük devletleri "ıslahat" adı altında bir yandan Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışırken, bir yandan da Ermenileri, Osmanlı yönetimine karşı kışkırtmışlar ve bu maç çevresinde teşkilatlandırmışlardır. Böylece ülke içinde ve dışında teşkilatlanan, silahlanan Ermeni komiteleri ile Ermeni Kilisesi'nin kışkırtıcı faaliyetleri, Ermeni toplumunu Türklerden yavaş yavaş uzaklaştırmıştır.

Osmanlı Devleti'nin tüm iyi tutumuna rağmen Türklerle mücadele yolunu seçen Ermeniler, Batının desteğini alabilmek için kendilerini "ezilen bir toplum" olarak göstermeye ve "Anadolu üzerindeki egemenlik haklarını Türklerin gasp ettiği" iddiasına dile getirmeye başlamışlardır.

Islahat Fermanı ile Müslümanlar ve Gayr-i Müslimler eşit statüye getirilince ayrıcalıklarını kaybeden Ermeniler, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda, Rusya'dan "işgal ettiği Doğu Anadolu topraklarından çekilmemesini, bölgeye özerklik verilmesini veya Ermeniler lehine ıslahat yapılmasını" talep etmişlerdir. Bu isteklerle birlikte Ermeni sorunu ilk kez ortaya çıkmış ve uluslararası bir boyut almaya başlamıştır.

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından imzalanan Ayastefanos Anlaşması'nın Osmanlı Devleti'nce kabullenilmek zorunda kalınan 16. Maddesine göre Osmanlı Devlet.:

*"...Anadolu'nun doğusunda Ermenilerle meskûn yerlerde de ıslahat yapmayı ve Ermenileri Kürtlerle Çerkeslere karşı himaye etmeyi de vadedmiştir."*¹¹

Anlaşmanın bu yönü, esas itibariyle bağımsızlık kazanmak isteyen Ermenileri tam anlamıyla tatmin etmemiş olsa dahi "Ermeni Sorunu"nun tarihte ilk kez bir uluslararası belgeye yansımaları ve "Ermenistan" diye bir bölgenin varlığından söz edilmesi yönünden büyük önem taşımaktadır.

1878 yılında toplanan Berlin Kongresi sonucunda imzalanan Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi de Ayastefanos Anlaşması'nın 16. maddesi yerine şu hükmü getirmiştir:

*"Osmanlı Hükümeti, halkı Ermeni olan eyaletlerde mahalli ihtiyaçların gerektirdiği ıslahatı yapmayı ve Ermenilerin Çerkez ve Kürtlere karşı huzur ve güvenliklerini garanti etmeyi taahhüt eder ve bu konuda alınacak tedbirleri devletlere bildireceğinden, bu devletler söz konusu tedbirlerin uygulanmasını gözeteceklerdir."*¹²

Berlin Antlaşması'nın bu hükmü ile Türk-Ermeni ilişkilerine yabancı güçlerin müdahale edebilmesi hakkı tanınmış olmaktadır.

Böylece Ermeniler, Ruslar ve İngilizler tarafından kullanılmaya başlanmış, İngiltere'nin elinde Rus yayılcılığına karşı bir ileri karakol vazifesi görmüşlerdir. İngiltere ve Rusya tarafından tarih sahnesine sunulan Ermeni Sorunu, aslında emperyalizmin Osmanlı Devleti'ni yıkma ve paylaşma politikasının bir uzantısıdır.

Osmanlı'nın dağılma dönemine girmesini takiben Rusya, İngiltere, Fransa ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun teşvikiyle,

¹¹ Enver Ziya KARAL, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1983, c. VIII, s.66.

¹² Bilal N. ŞİMŞİR: *Osmanlı Ermenileri*, Ankara 1986, s.48

imparatorluğu oluşturan milletler birbiri ardına bağımsızlık mücadelesine girişmişler ve bunda başarı sağlamışlardır. Bu gelişmeler Ermeniler için de örnek teşkil etmiş, onlar da Osmanlıları parçalamak isteyenlerin maddi ve manevi desteğiyle yer yer ayaklanmalar başlatmışlardır. Böylece, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir "Ermeni Sorunu"ndan söz edilir olmuştur.

Bu dönemde dünya güç dengesinde giderek daha önemli bir devlet olarak ortaya çıkan Çarlık Rusya'sı Osmanlı topraklarını bir doğal yayılma alanı olarak kabul etmekte ve Osmanlıların sırtından güneyde sıcak denizlere açılma hedefini gütmektedir.¹³ Bu hedefe ulaşmak için kullandığı başlıca araçları savaşların yanı sıra, Osmanlı yönetimi altındaki Hıristiyan toplumların hamisi rolünü oynamaktır.

Diğer taraftan dönemin diğer iki başlıca gücü olan İngiltere ile Fransa da Osmanlı Ermenilerini Protestanlık ve Katolikliğe kazandırmak amacındadır. Bu amaçlarına ulaşmak için İstanbul'da 1830'da Ermeni Katolik, 1847'de Ermeni Protestan kiliselerini kurmuşlardır. Rusya, İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı Ermenileri ile diğer Hıristiyan toplumlara gösterdikleri bu ilginin gerisinde esas itibariyle azınlıkları himaye görüntüsü altında Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahale edebilmek, imparatorluğu parçalamak amaçları yatmaktadır.

Ermenilere bu güçlerce Doğu Anadolu'da bir Ermenistan devletinin kurulması vaat edilmiştir. Halbuki söz konusu dönemde bu bölgedeki Ermeni nüfusu bölge genel nüfusu içinde ancak %15 oranında bir yer işgal etmektedir. Örneğin, en kalabalık oldukları Bitlis'de bile nüfusun 1/3 ünü dahi teşkil edememektedirler. "Ermeni sorunu" için bir başlangıç noktası bulmak gerekirse, bu 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nı izleyen Ayastefanos Anlaşması ve Berlin Konferansı'dır.

¹³ Ramazan TOSUN: Ermeni Meselesi Çerçevesinde Kayseri'de Ermeni Olayları, Kayseri 1997, s.9

Avrupa'nın kışkırtması ile bağımsız bir devlet kurma hayaline kapılan Ermeniler bu amaçları doğrultusunda birtakım örgütlenmelere giderler. 1885'ten sonra Ermeni ihtilal örgütleri kurulur. Bunlardan birisi Armenakan Partisi'dir.¹⁴ İkinci bir örgüt de Hınçak (Çan) Partisi'dir.¹⁵ Bunlar, 1887'de Cenevre'de Rusya'dan Avrupa üniversitelerine giderek tahsillerine başlayan iyi aile çocuğu yedi genç Marksist Ermenilerdir.¹⁶ Bu örgütler Anadolu'da Bafra, Merzifon, Amasya, Tokat, Yozgat, Eğin (Kemaliye), Arapkir ve Trabzon'da örgütlenirler. Yine ihtilalci cemiyetler içerisinde Ermenilerin hayat ve mukadderatını en çok etkilemiş olan Taşnale Partisidir. Marksist ve Sosyal Demokrat grupların birleşimi olan Taşnak Partisinin 1892 yılında kabul ettikleri programları sınıf ve Sosyalizm esaslarını ihtiva ediyordu. Amaçları altı Anadolu vilayetinde sosyalist bir Ermeni Cumhuriyeti kurmaktır.¹⁷ İstanbul'da da teşkilâtları vardır. Ermeni ihtilâl örgütlerinin girişimleriyle Anadolu'da ve İstanbul'da çeşitli ayaklanmalar meydana gelir. Bunlardan diğerlerine nispetle daha önemli görülenlerini ele alalım:

A. İSTANBUL'DA

1. Kumkapı "Patırdı"sı/Gösterisi (Temmuz 1890)

Hınçak Cemiyeti üyelerinden bir grup 15 Temmuz 1890 Pazar günü Kumkapı Ermeni Kilisesi'ne giderek ayine müdahale ederler, içlerinden biri Ermeni ıslahatı hakkında bir beyanname okur. Olay günü, Anadolu yakasındaki telgraf hatları kesilmiş ve Hınçaklılar kilisede toplanmışlardır.

¹⁴ Cevdet KÜÇÜK: *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı*, İstanbul 1986, s.101

¹⁵ Hınçak Komitesinin teşkilat nizamnamesi için bkz, Hüseyin Nazım Paşa :*Ermeni Olayları Tarihi I*, s.6-22

¹⁶ Mim Kemal ÖKE: *Uluslar arası Boyutlarıyla Anadolu-Kafkasya Ekseninde Ermeni Sorunu 1914-1923*, İstanbul 1996, s.115

¹⁷ Erdal İLTER: "Taşnak Partisi'nin Ermeni İsyanlarındaki Rolü (1892-1914)", *Türk Ermeni İlişkileri 21. yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış*, Ankara 2000, s.85-86

Bildiri, el yazısıyla çoğaltılarak halka dağıtılmıştır. Ayin sırasında Cangülyan kürsüye atılarak bildiriye okumuştur. Ayini yapan patrik Aşıkyan, kaçarak Patrikhaneye sığınmış, komitecilerle birlikte Saray'a gitmeye, razı olmamıştır. Hınçak komitecileri Patrikhane'yi işgal etmişler, silahlar patlamış, bütün yapının camları, tavanları parça parça olmuştur.¹⁸

Bu olay tarihe Kumkapı Nümayişi olarak geçer. Birkaç gün sonra da olayın elebaşısı Ermeni Patrikhanesi'ne giderek oradaki Türk armasını parçalar, Patrik'i zorla yanlarına alarak Yıldız Sarayı'na yürüyüşe geçerler. Askerler önlerini keser, çatışmada iki taraftan ölenler olur.

2. Osmanlı Bankası Baskını

Ermeni çeteciler, 26 Ağustos 1896'da İstanbul'da Osmanlı Bankası'nı işgal ederler.¹⁹ Bu olay bütünü ile Taşnak Komitesinin eseridir. Hareketi idare edenler, Kafkasya'dan gelmiş Varto, Mar ve Boris isimli üç Ermeni'dir. Armen Garo takma adını kullanan ve 1908 Meşrutiyeti'nde Erzurum'dan milletvekili seçilip, 1. Dünya Harbi sırasında çetesi ile Türkiye'ye karşı Kafkas cephesinde çarpışacak olan Akrekin Pastırmacıyan da Atina'dan gelerek onlara iltihak etmiştir.

İstanbul'da Osmanlı Bankası'nı işgal eden Ermeniler, vergi affından adli affa, din ve eğitim hürriyetinden devletin işleyişine kadar pek çok konuda istekte bulunurlar.

Neticede, Banka Genel Müdürü Sir Edgar Vincent, Rus Sefareti Baş Tercümanı Maximoff ile birlikte konunun çözümlenmesi için aracı olurlar.. Kendilerinin Türkiye'den serbest çıkışları garantiye bağlanmıştır. 17 kişi, Maximoff ile birlikte Bankadan çıkıp, Sir Edgar'ın yatına gitmişler, oradan da Fransızların Gironde gemisi ile Marsilya'ya hareket etmişlerdir. Banka

¹⁸ İsmet BİNARK: age., 38.

¹⁹ Abdurrahman ÇAYCI: Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler, Ankara, 2000, s.40.

baskını böylece bitmiş; ancak Ermenilerin o gün asker, polis ve halk üzerine boşalttıkları bomba ve kurşunlar, İstanbul Müslüman ahalisini ayağa kaldırmıştır. İstanbul'daki karışıklık birkaç gün sürmüştür. Bu sadece Müslümanların Ermenilere karşı yürüttükleri bir saldırı değildir. Ermeniler de saldırılarını devam ettirmişlerdir.

Bu olayda ölen Ermenilerin sayısı, Batılı kaynaklarda 4.000-6.000 olarak zikredilmektedir. Taranan Osmanlı belgelerinde ise bu konuda bir vesikaya henüz rastlanmamıştır.

Bu olayla ilgili özel bir mahkeme kurulmuş ve tutuklanan Müslüman ve Ermeniler bu mahkemede yargılanmışlardır.²⁰

3. Yıldız Suikasti

Taşnaklar'ın Türkiye'deki son teşebbüsleri Abdülhamid'e yapılan suikasttır. Nitekim Papazian,

"Sultan Abdülhamid'in hayatına yöneltilen saldırı, Taşnakların Türkiye Ermenileri hesabına yaptıkları ihtilal denemelerinin son perdesi oldu. Bu da Taşnaksutyun'un görkemli, fakat faydasız teşebbüslerinden biriydi. Başarısı Ermeni davasına bir fayda getirmezdi, başarısızlığı her halde halkımızı büyük bir felaketten kurtarmıştır"²¹

diyerek bunu teyit eder.

Krisdapor Mikaelyan ile birlikte bir kısmı Kafkasya'nın, Avrupa'nın çeşitli köşelerinden gelmiş maceracı şahıslar İstanbul merkezinde toplanarak suikast planları için çalışmaya başlamışlardır. Krisdapor, Rus Yahudisi

²⁰ Necla BAŞGÜN: *Türk-Ermeni Münasebetleri*, İstanbul 1973, s.58; Nurşen MAZICI: *age.*, s.44-45; Ahmet Hulki SARAL: *age.*, s.101-106.

²¹ Kamuran GÜRÜN,; *Ermeni Dosyası*, TTK Basımevi, Ankara 1983, s. 167

tüccar pasaportu sayesinde Rusya elçiliğinden aldığı tavsiyeyle birkaç defa Selamlık törenine giderek orada serbestçe incelemeler yapmıştır.

İncelemelerine devam eden Krisdapor, her hafta Yıldız'a giderek, padişahın camie girip çıkmasını, arabanın durduğu yerden camie kadar olan uzaklığı adım ölçüsüyle, saatle tespit etmiştir. Sonuçta, cami avlusunda yabancı konukların arabaları arasında bulunacak ve mümkün olduğu kadar padişaha yakın olacak bir araba içinde saatli büyük bir bomba patlatılmasına ve padişahın yanındakilerle birlikte öldürülmesine karar verilmiştir.

Patlayıcı madde, 18 Temmuz sabahı, arabacı yeri altındaki demir sandığa doldurulmuştur. Her şey hazırlandıktan sonra 21 Temmuz 1905 Cuma günü Selamlık töreninden sonra Sultan Hamid, saraya dönerken camiin önünde bomba patlatılmıştır. Bütün tertibat tam anlamıyla alınmış olduğu halde, o gün camiden çıktıktan sonra Padişahın şeyhülislam ile görüşmesi nedeniyle birkaç dakika gecikmesi, suikastın başarısız sonuçlanmasına sebep olmuştur.

Olayla ilgili olarak başlatılan soruşturma sonunda Avusturya tebaasına mensup Edouard Joris isimli şahıs idama mahkum edilmiştir. Bir süre sonra hapisshaneden Saray'a getirilen Joris, Ermeniler aleyhinde çalışmak üzere 500 lira ihsanla ajan tayin edilip Avrupa'ya gönderilmiştir²².

²² M. Sadi KOCAŞ: *Tarihte Ermeniler ve Ermeni İlişkileri*, İstanbul 1990, s.182-184; Esat Uras, age., İstanbul 1987, s. 524-531, Ahmet Hulki SARAL: AGE., S. 108-110; Nurşen MAZICI: age., s.,48;

B. TAŞRADA

1. Musa Bey Olayı

Hınçak Komitesi tarafından İstanbul'da yapılan ve Osmanlı idarecilerinin “*paturtı*” diye nitelendirdikleri Kumkapı gösterisinden önce, komiteciler tarafından bütün Avrupa'ya karşı türlü şekillerde propaganda aracı olarak kullanılmış olaylardan biri de Musa Bey Olayı'dır. Bu olay dolayısıyla Türkiye'deki Ermenilerin can ve mal emniyeti, Hıristiyanlığın güvenliği ileri sürülmek suretiyle feryatlar koparılmıştır.

Mutki'li olan Musa Bey hakkında ileri sürülen şikâyetler şöyle özetlenebilir:

“Musa Bey birçok yağmalar, zulümler yapmış; ancak hakkındaki şikâyetlerin üzerinde durulmamış. Özellikle Muş'lu bir papazın kardeşinin kızı olan Gülizar adında bir Ermeni kızını kaçıraparak evini getirmiş, ırzına geçmiş, sonra kardeşine vermiş; fakat İslam olmasını da şart koşmuş. Kız, Hıristiyanlıktan dönmeyi kabul etmemiş. Musa'nın attığı sopalardan bir gözü sakatlanmış ve Musa Beyin evinden kaçarak şikâyette bulunmak üzere İstanbul'a giden Muşlularla birlikte İstanbul'a gelmiş. Bu kız ve papaz da dahil 58 Muş'lu Ermeni, Başbakanlığa, Adliyeye dilekçe vermişler. Karşılık alamamışlar. Komite ve patrikhane tarafından hanlara yerleştirilmişler. Komitenin teşviki ile Selamlık resminde "merhamet" diye bağırtılmışlar ve bunun üzerine Mabeyn Dairesi'ne getirtilerek sorguya çekilmişlerdir.

Bunun üzerine Musa Bey, muhakeme edilmek üzere İstanbul'a getirilmiştir. Yabancı siyasi temsilcilerin ve gazetecilerin de hazır bulunduğu büyük bir dinleyici kütlesi önünde muhakeme edilmiştir. Mahkeme sırasında altmış kadar şikâyetçi ve tanık dinlenmiştir. Neticede,

sorumluluğu gerektiren bir şey görülmediği için, Musa Bey suçsuz bulunmuştur. Böylece komitacıların büyük önem verdikleri bu gösteri de istenilen sonucu vermemiştir.”²³

Bununla beraber Musa Bey Olayı kuvvetli bir propaganda malzemesi olmuştur. Ermeni kızı Gülizar'ın anası ve amcası olan papazla birlikte fotoğrafları çekilerek her tarafa, özellikle yabancı ülkelere gönderilmiştir. Bu suretle, Hıristiyan yobazlığı tahrik edilmek istenmiştir.²⁴

2. Erzurum Olayı

Erzurum isyanı, 20 Haziran 1890'da çıkarılmıştır. O zaman Vali bulunan Samih Paşa'ya ve diğer bazı ilgililere, Ermenilerin Rusya'dan silah ve cephane getirdikleri ve bunları Sanasaryan okulunda, kiliselerde sakladıkları haber verilmiştir. O yıl Temmuz ayı içinde, zaptiye ve polislerle kilise, araştırılmak istenmiş, ancak Ermeniler daha önce bu teşebbüsten haberli oldukları için gereken tertibatı almış ve karşı koymaya hazırlanmışlardır. İlk emir üzerine komiteci Ermeniler, olay yerine gelen askerler üzerine ateş ederek bir subay ve iki eri şehit etmişlerdir. Ayrıca bir de polis ve 8 Ermeni'nin öldüğü operasyon sonucunda Kilise aranabilmiştir.²⁵ Bu olayın çıkış nedenlerini ve Gelişmesini Erzurum'da bulunan İngiliz ve diğer devletlerin temsilcileri nisbeten doğruya yakın ifadelerle ülkelerine rapor ettikleri halde Avrupa'da “Ermeniler katlediliyor” şeklinde yoğun bir propaganda başlattılar.

²³ Esat URAS, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987, s. 460-461

²⁴ Konu hakkında geniş bilgi için bütün mahkeme kayıtları ve diğer belgelerin mukayeseli biçimde ele alındığı şu esere müracaat edilebilir: Musa Şaşmaz, *Kürt Musa Bey Olayı*, İstanbul 2003.

²⁵ Olay hakkındaki sağlam bir bilgi kaynağı da Hınçak Partisi kurucularından Han-Azat'ın 1927'de yazdığı bir makaledir. bk. Ahmet Hulki SARAL: *Ermeni Meselesi*, Ankara 1979, s. 78-79; Kâmuran GÜRÜN: *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983, s.140-141.

3. Birinci Sasun İsyanı

İsyanlarıyla ün salan Sasun, o zamanki sivil teşkilata göre, yüzden fazla köyü olan, idari ve adli işler yönünden Siirt'e bağlı, Muş'a 14 saat uzaklıkta bir ilçedir. Yakınında Mutki ve Garzan ilçeleri vardır. Arazisi dağlık ve yerin sarplığı yüzünden hükümet nüfuzundan uzak bir durumdadır. O dönemde bu ilçe halkının 10.370 Müslüman, 8389 Ermeni, 970 yerli 372, diğerleri olmak üzere toplam 20.101 nüfusu vardı.²⁶

Buralarda 1890 tarihlerinde Mihran Damadyan adlı bir Ermeni, üç yıl kadar dolaşmış Hınçak adına propaganda ve tahriklerde bulunarak Ermenileri ayaklandırmak için uğraşmıştır. Sasun Ermenilerinin haber vermesi üzerine Damadyan, 1893'de yakalanarak muhakeme edilmek üzere İstanbul'a getirilmiş ve sonra serbest bırakılmıştır.

Sasun isyanı, sırf yabancı devletlerin müdahalesini davet etmek amacıyla Hınçak komitesince düzenlenmiş ve Murad (Hamparsun Boyacıyan) vasıtasıyla uygulanan bir planla yapılmıştır.²⁷

4. Zeytun İsyanı

Zeytun'da ilk isyan teşebbüsü Eylül 1862 tarihlidir.²⁸

Zeytun'da Hınçaklıların çıkardığı en önemli isyan ise, 1895 Temmuzundadır. Zeytun yakınındaki Arekin köyünde birkaç yabancı Ermeni'nin faaliyette buldukları haber alınmış, bu şahıslar hükümet tarafından takip ettirilmişlerdir. Bunların, merkezi Londra'da bulunan Nazarbeg'in reisi bulunduğu Hınçak komitesinden isyan çıkarmak için

²⁶ URAS, age., 471

²⁷ Ahmet Hulki SARAL: age., s.85-89. 2. Sasun Olayı için de aynı esere müracaat edilebilir (s.106-108). Geniş bilgi için Bakınız, Hamdi DOĞAN: Sason Ermeni İsyancıları, Basılmamış Doktora Tezi, Niğde, 2000

²⁸ Enver YAŞARBAŞ, Ermeni Terörünün Tarihçesi , Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri, İstanbul 1984, s.20-28; Halil METİN: Türkiye'nin Siyasî Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları, İstanbul 1997, s. 102; ayrıca daha geniş bilgi için bk. Erdal İLTER: Ermeni Meselesi'nin Perspektifi ve Zeytun İsyancıları (1780-1915), Ankara 1995

gönderilen propagandacılar olduğu anlaşılmıştır. Kendileri Zeytunlulara, silahlanmalarını, etraftaki Türklere, asker kuvvetlerine, önemli kasabalara saldırmalarını söyleyerek gereken silah ve paranın komite tarafından gönderilmekte olduğunu, hareket başlar başlamaz İngiliz filosunun da Mersin ve İskenderun'a geleceğini bildirmişlerdir.

16 Eylül 1895'de Zeytun isyancılarının içinde buldukları 100 kişilik bir Ermeni heyetinin kararına uygun olarak her tarafta birden isyanlar başlamış, telgraf telleri kesilmiş, iki bini silahsız, dört bini silahlı Zeytunlu saldırılara başlamıştır. Kışla ve hükümet konağını saran isyancılar, Kaymakam, 50 subay, 600 er ve kumandanları esir etmişlerdir. Esirler sonradan Zeytun kadınları tarafından öldürülmüşlerdir. Olayın günlüğünü tutan Aghasi adlı Ermeni 20.000 Türk öldürdüklerini, bunların 13.000'inin asker olduğunu kaydetmiştir.²⁹

Asiler, modern silahlar kuşanmışlardır. Göksün'de bulunan askerler sonradan hücumla geçmişler ve asileri Zeytun'a sığınmaya zorlamışlardır. Zeytun askerler tarafından kuşatılmış, ancak tam sonuç alınacağı sırada İstanbul'daki elçiler, Zeytun Ermenileri hakkında hükümete arabuluculuk teklifinde bulunmuşlardır. Saray, bu teklifi kabul etmiş ve hareket durdurulmuştur. Elçiler, Halep'teki konsoloslarını müzakereye memur etmişlerdir. Altı devlet konsolosu 1 Ocak 1896'da Zeytun'a girmiş ve 28 Ocak'ta Zeytun asileriyle barış yapılmıştır.³⁰

Barış şartları, savaştıkları silahların teslimi, genel af, beş komitecinin yurt dışına çıkarılması, geçmiş vergilerin affı, miri verginin azaltılması şartları ile asiler teslim olmuşlar ve isyan sona ermiştir.

Zeytun isyanı ile Hınçak Partisinin Türkiye'deki aktif çalışması fiilen sona ermiştir. Parti, yapacağı hareketlerle Avrupa'nın ilgisini çekip

²⁹ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983, s. 159-160.

³⁰ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987, s.491-496.

Ermenilere bağımsızlık temin edeceğini düşünmüş ve bu sebeple de büyük yekunlara varan Ermenilerin kanına girmiş, fakat bir şey elde edememiştir.³¹

5. Van İsyanı

Van isyanı 1895'te 14 Haziran'ı 15 Haziran'a bağlayan gece patlak vermişse de bunun hazırlıkları hayli öncesine inmektedir. Daha önce Van'da münferit olaylar meydana gelmiş ve bu sebeple de her hangi bir olaya karşı daima tetikte bulunmak ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Vilayet raporlarında, isyanın başladığı tarihe kadar 23 vukuat kaydedilmektedir.

Van isyanı 15-24 Haziran 1895 arasında devam etmiş; isyan sırasında 418 Müslüman ile 1715 Ermeni hayatlarını yitirmiş, 363 Müslüman ve 71 Ermeni de yaralanmıştır.

Van'da bu tarihten sonra, İran'dan geçerek gelen çetelerle münferit olaylar devam etmiş, fakat bunlar bir isyan şekline dönüşmemiştir.³²

6. İkinci Sasun İsyanı

Sasun'da 8 Ağustos 1895'teki ilk darbe netice vermeyince Taşnaklar, ikinci darbeyi 1897 Temmuzunda vurmak istemişlerdir. Taşnak çeteleri Türkiye'ye genellikle İran üzerinden Van yoluyla girmektedirler. Ancak yolların üstünde bulunan Mazrik aşireti onları rahatsız etmektedir. Bu aşireti kökünden kazımak üzere komiteciler, 1897 Temmuzunda gün ağarırken 250 kişilik bir çete ile aşiretin Honasor'daki çadırlarına saldırmışlardır. Ancak istedikleri neticeyi elde edemeyip, sarılmak tehlikesiyle karşılaşınca geri çekilmişlerdir.

³¹ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, TTK Basımevi, Ankara 1983, s. 160-161; krş. Ahmet Hulki SARAL: age., 92-94.

³² Esat URAS: age., s.499-506; krş. Ahmet Hulki SARAL: s. 98-101; krş. Nurşen MAZICI: *Belgelerle Uluslar arası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni 1878-1918*, İstanbul 1987, s.42-43.

Taşnaklar bu tarihten sonra hareketlerini Sasun ve Muş bölgesine kaydirmaya başlamışlardır.

Osmanlı hükümeti, 1901 yılında Sasun'un idaresini düzene koymak için Taluri ve Şenik tepelerinde kışla yapmaya karar vermiş, Ermeniler bu projeye karşı çıkmışlardır. Antranik'in yönetimindeki çetelerle mücadele fiilen bu tarihte başlamıştır. Ancak asıl isyan 1903 yılının sonlarından itibaren bölgede her tarafa yayılmaya başlamıştır. 13 Nisan 1904'te asiler üzerine asker sevk edilmiş, bunun üzerine asiler fazla tutunamamışlardır. Fakat çete savaşı Ağustos'a kadar sürmüş ve çetenin elebaşı Antranik Kafkasya'ya kaçmak zorunda kalmıştır.³³

³³ Ahmet Hulki SARAL: AGE., S. 106-107; Nurşen MAZICI: age., s.,46-46;

İkinci Bölüm:

1909 ADANA İSYANI (OLAYLAR ve YANKILARI)

A. ADANA İSYANI (1909)

Ermeniler için hayali Rupinyan Krallığının hüküm sürdüğünü iddia ettikleri Kilikya'yı diriltmek, Ermenilerin bir kısmını burada toplamak kutsal bir gaye idi. Kilikya için yazılmış pek çok şiir bu özlemi ifade eder. Rusların kışkırtmalarıyla bir süre; Maraş, Haçin (Saimbeyli) ve Sis (Kozan) gibi yerlerde Ermeni nüfusunu yoğunlaştırmaya çalışma gayretleri bu yüzdendi.

Berlin Kongresi sırasında; Loris Melikof, Episkopos Horen Norbey'e yazdığı mektubunda;

"Kafkasya için size bir şey yoktur. Siz aşağısı için çalışınız."

biçiminde bir tavsiyede bulunuluyordu.³⁴

Bu bölgenin sahile yakın ve Bağdat demiryolu üzerinde bulunması dolayısı ile, yabancı müdahalesi daha kolay olabileceğinden, tertipli bir isyan çıkarmak için müsait bir zemin olarak görülüyordu.

³⁴ Esat URAS, A.g.e, s.. 551

1908 Meşrutiyet'inin ilânına kadar komite faaliyetleri hızlanmaya başladı. Meşrutiyet sonrası Avusturya, Bulgaristan, Sırbistan, Girit hareketleri ve iç isyanlar komiteler için iyi bir fırsattı Türkiye'nin karışık durumundan istifade edilerek, bir ayaklanma denemesi yapmak yerinde olacaktır. Böylece yabancı müdahalesi sağlanır ve zırhlılar Mersin'e asker çıkarırlar, Kilikya bölgesi böylece Ermenilere verilebilirdi.

Hükümet memurları üzerinde tesire sahip Epikopos Muşeg'in ayaklanmayı organize ettiği fark ediliyordu. Maraş, Zeytun, Van, Harput, Diyarbakir ve Bitlis'ten çok sayıda Ermeni getirilerek, boş araziler işgal ettirilmiş, bunlar sıkışık biçimde kasabalardaki Ermeni evlerine yerleştirilmişlerdi.

Muşeg, “**Ermeni Kâbusu**” (Boston 1916) adlı eserinde Ermeni evlerine nüfusa kaydettirmeden beş-altı aile yerleştirildiğini, böylece Ermeni nüfusunu yüzde kırk arttırdıklarını itiraf eder.³⁵

Episkopos Muşeg Adana ovalarında dolaşıyor ve Ermenilere, az yemelerini, topladıkları paralarla silâh almalarını tavsiye ediyor, başına kral tacı koyarak fotoğraf çektiriyor, Adana sahillerine silâh çıkarttırıyor ve her bir silâhtan şahsî çıkar sağlıyordu.

M. Varantyan, “Tekrar Doğan Vatan ve Görevimiz” (Cenevre 1910) adlı kitabında Ermenilerin silahlanması konusunda, “acınacak durumda olduklarını, kargaşalık başlar başlamaz silahlandırdıkları körpe çocukların Mısır'a kadar kaçtıklarını” yazar.³⁶

Hükümetin resmi kayıtlarına göre, Meşrûtiyetin ilanından hemen sonra Mersin ve İskenderun gümrüklerinden Adana'ya 12.840 silâh girmiştir. Bağlarda, mahalle aralarında hükümetin gözü önünde atış talimlerine

³⁵ Adana Katliamı ve Teşvikçileri, Kahire, 1909, (Ermenice), nakleden: Esat Uras, age., s.553.

³⁶ Esat URAS: age., s.562.

başlanılmış, 200 mevcutlu bir fedai çetesi hazırlanılmış; çavuş, onbaşı ve erlerden kurulu düzenli birlikler meydana getirilmişti.

Hükümet idaresinin gevşekliği Muşeg'e Adana'da Ana Kilise'de kışkırtıcı mitingler yaptırıyordu.

Taşnaksutyun'un açtığı kulübü, Hınçak'ların "Milli Lokal"i takip ediyor, bu fesat ocaklarında Türk düşmanlığını artırıcı konferanslar düzenleniyordu.

*"Nihayet Nisan'ın 14. günü Monsenyör Muşeg'in emriyle Ermeniler tarafından başlayan tecavüzlerle (Adana Vakâsı) ortaya çıktı."*³⁷

14 Nisan isyanından önce, 27 Mart 1909 Cuma günü Adana'da olaylar meydana gelmişti. Önce Ermeniler iki Türk gencini öldürdü, halk katilin hükümete teslimini istedi. Ermeniler, buna karşı çıkarak, daha önce bir Ermeni'yi öldürdüklerini iddia ettikleri bir Türk'ün kendilerine teslimini istediler.

Olaylar Ermenilerin Paskalya yortusuna rastlamış, evlerden silahlar atılıyor, gösteriler yapılıyordu. Bu arada Müslüman halkın sevip saydığı yaşlı bir şahıs öldürüldü.

Ermeni papazları, çarşı, Pazar ve mahalle gezerken Ermenilere dükkânlarını kapattırdılar. Araba ile sokaktan geçen iki Ermeni etrafa kurşun sıkıyor, Ermeni mahallesinden köprüye doğru dört nala giden bir Ermeni fedaisi, Müslüman halka küfürler yağdırıyordu. İki evden sıkılan kurşunlarla iki Türk ölünce, Türklerle Ermeniler arasında çatışma başladı. Türkler sokaklardan, Ermeniler caddelere bakan evlerden ateş ediyorlar, Ermeniler, mahallelerinde kalan Türkleri öldürüyorlardı.

Hükümet Karaisalı erlerini silah altına aldı, sonra da kendi köylerini ve ailelerini korumak üzere dağıttı. 1 Nisan'dan 3 Nisan'a süren kanlı çarpışmalar bastırıldı ise de 11 Nisan'da Dedeâğaç'tan gelen üç tabur

³⁷ Cemal Paşa: *Hâtıralar*, İstanbul, 1959, s.345-346.

askerin üzerine Ermeni mahallelerinden ateş açılmasıyla, yangınlar ve çatışmalar meydana geldi.

26 Nisan 1909 tarihli İkdam gazetesinde, Şeyhülislâm ve Ermeni Patrik vekili Ohannes Efendinin olayları kınayan beyanatları yer almıştır.³⁸

Kurulan askerî mahkeme, dokuzu Türk, altısı Ermeni olmak üzere on beş kişiyi idam etti. Altı kişiye de kürek cezası verildi.

Adana Valisi Cemal Paşa, kendilerini müdafaa zorunda kalan Türklerin aleyhindeydi. Sadece Adana'da otuz, Erzin'de 17 Türk'ü astırdı. 47 Türk'e karşı sâdece bir Ermeni asıldı. Bahçe müftüsü, Talat Paşa'nın ve tahkik heyetindeki Agop Babikyan isimli Ermeni mebusu da ısrarlarıyla, idama mahkum edildi ve asıldı. Her iki paşa da daha sonra Ermeni kurşunlarıyla can vermişlerdir.

Olaylarla ilgili olarak, Ermeni komiteciler Avrupa'ya karşı "otuz bin kişi öldü." derlerken, Patrikhane soruşturma heyeti 21.330 demeyi yeterli görmüştü. Vilâyetin resmî bildirisine göre de, ölü sayısı on binin altındaydı. **La Turkuie** gazetesine göre de bu rakam bin kişi idi. Bu konuda Dahiliye Nazırı Ferit Bey tarafından Meclise sunulan tezkire şöyledir:

"Adana vukuâtı hakkında Meclis-i Mebusânca geçende vaki olan istizahât esnâsında hadisât-ı mezkûrede Ermenilerden 20 - 30 bin kişi telef olduğu Mebusandan bir zât tarafından iddia olunması üzerine sebk eden istilâma cevâben Adana vilayetinden bu kere de alınıp sureti leffen irsâl kılınan telgrafnâmede nerelerde ne miktar maktûlîn ve mecrûhîn bulunduğu beyân ve suret-i katiyede tayin-i miktar edilmesi tamik-i tahkikat ve tetkikâta mütevakkıf ise de şimdilik icrâ olunan tahkikata nazaran mimhavsil mecmu ahali-i müslimeden 1924 maktul ve 533 mecrûh ve ahali-i gayrimüslimeden 1455 maktul ve 382 mecrûh vuku bulduğu ve dahili vilâyetteki Ermenilerin zükûr ve inâs nüfusu umumiyetle 48.477 kişiden ibaret olmasına nazaran 20

³⁸ Yusuf Ziya BİLDİRİCİ: Adana'da Ermenilerin Yaptığı Katliâmlar ve Fransız-Ermeni İlişkileri, Ankara 1999, s.48.

– 30 bin Ermeni'nin telef olduğuna dair olan iddianın har halde hakikatten pek baid bulunduğu dermeyân kılınmış ve tahkikât ve tetkikâtın tâmik ve tesiri ile miktar-ı hakikinin bir gün evvel tayin ve iş'ar-ı vilayete cevâben tebliği olunmuş olmakla, ol babda emr ü irâde Hazreti memlehül-emrindir. 18 Rebiülahir 1327 ve 26 Nisan 1325

*Dahiliye Nâzırı Ferit*³⁹

“Birinci Adana Olayları” diye isimlendirilen isyan hareketleri ile ilgili olarak Esat Uras'ın çıkardığı sonuçlar şöyledir:

- 1.Olaylara Ermeniler sebep olmuştur.
- 2.Hükümetin gevşekliğinden istifade ederek, silahlara ve teşkilatlarına güvenmişlerdir.
- 3.Müslüman halkı tahrik etmiş, işkence ve eziyet etmişlerdir.
- 4.Olayların “31 Mart Olayı” ile hiçbir ilişkisi yoktur.⁴⁰

Buradaki 4. madde üzerinde biraz durmayı gerekli görüyoruz:

Adana olaylarını bazı çevreler,⁴¹ İstanbul'daki “31 Mart Olayı” ile ilgili imiş gibi göstermeye çalışırlarken buna sebep, olarak bir genel merkez temsilcisinin, Adana İttihat ve Terakki Kulübünde ve hükümet konağı önünde yaptığı konuşmalarda, bu fikri savunması olarak gösterirler. Güya, Ermeniler, 31 Mart'ı çıkaran çevrelerin hıncına hedef olmuştu. Ermeni komitecilerinin de Türklerin “Meşrutiyet'e karşı”, kendilerinin ise, “Meşrutiyetin savunucusu” olduklarına inanmaları veya öyle görünmeleri

³⁹ Meclis-i Mebûsan Zabıt Ceridesi, Ankara 1982, i. 69, 28 Nisan 1325, C: 2, s.318. (bu eser bundan sonraki kısımlarda “MMZC” şeklinde kısaltılacaktır.)

⁴⁰ Esat URAS: age., s.567-568.

⁴¹ Esat Uras'ın eserinde (s.559-561), Agop Babikyan adına kaleme alınıp, Ermenice olarak basılan 1919'da bir rapordan ve Almanya'da yayımlanan “Frankfurter Zeitung” gazetesindeki bir haber-yorumdan alıntılar mevcuttur.

ise, son derece gariptir. 31 Mart Olayı'nın Adana İsyanı ile ilgisi esasen bir başka açıdan yaklaşmak daha gerçekçi olur.

İsyanın 14 Nisan 1909 tarihinde başlamasını, yukarıda değindiğimiz küçük çaplı olaylarla izah etmek, gerçeği anlamak için yetersizdir. İşin aslı şu ki Ermenilerin, Rusya'dan kaçıp gelen komitacılar ve Muşeg gibi kilise mensupları önderliğinde silahlanma gayretleri, kendileri için bir moral ve özgüven kaynağı oluyordu. II: Meşrutiyet'in ilk aylarında, devlet otoritesinin zaafa uğramışlığı da bu gayretlerin fırsat bulduğu zemini besliyordu. Türkiye'nin dört bir yanında gizlice silah depoları oluşturan Ermeniler, kiliseleri adeta birer üs olarak kullanıp buralara tüneller açıyorlardı.⁴² Bütün bu hazırlıklar, devlet otoritesinin iyice sarsıldığı 31 Mart Vak'ası (13 Nisan 1909)'nın ertesi günü, artık sonuca ulaşmak için Ermeni komitacıları açısından tam bir fırsat günüydü; fırsatı değerlendirdiler.

⁴² Mehmet Asaf: 1909 Adana Ermeni Olayları ve Anıları, (haz. İsmet PARMAKSIZOĞLU), Ankara 1982, s.41 vd.; Esat URAS: age., s. 551, 572-578.

B. KONUNUN ÇEŞİTLİ ELÇİLİK RAPORLARINDA YANSIMASI

Adana`da meydana gelen olaylara yabancı devlet elçiliklerinin çok yakın ilgi göstereceğini tahmin etmek zor değil.

İngiliz Sefaretinin söz konusu olaylarla ilgili raporunda şunların yer aldığını görüyoruz:

“Anayasaya göre herkes silâh taşıyabilecekti. Bu fevkalâde yenilik sonucu binlerce silâh satın alınmıştı. Hattâ mektep çocuklarının bile silâhları vardır. ne var ki bu silâhlı Ermeniler ve dillerini tutmayışları Türkleri kızdıyordu. Tehdit ve tahkirler teati ediliyordu. İstanbul`dan gelen bâzı Ermeni liderler ve papazlar, dindarlarını silâh almaya teşvik ediyordu. Hiçbir zaman bir katliâm vukû bulmamış bu şehirde, Rus Ermenisi bir papazın kilisede 1895 kurbanlarının intikamının alınması yolunda vaaz vermesine ne denir? Anayasa olsun olmasın, onun için aynıydı. ‘İntikam, katile katil, silâh alın, 1895’in her Ermenisi için bir Türk!...’ Âyinde bulunan bir Amerikan misyoneri kiliseden çıkıp gitmişti. Adana Piskoposu Muşeg; bölgesini dolaşıyor ve ‘bir ceketi olan onu satıp silâh almalıdır!’ diye vaaz veriyordu”⁴³.

Rusya`nın Başkonsolosluğunu yapan General Mayewski, 1912 tarihli raporunda şunları kaydetmiştir:

“1895 ve 1896 yıllarında Ermeni komiteleri Ermeniler`le mahallî halk arasında öyle bir kuşku yaydılar ki, bu bölgelerde herhangi bir

⁴³ İngiliz Dışişleri Arşivi, F.O. 424/220, No.48, eki; nakleden: Kâmuran GÜRÜN: a.g.e., s.173.

reformun yürütülmesi imkânsız hale gelmiştir. Ermeni din adamları hemen hemen hiçbir dini eğitim gayreti içinde değillerdi. Buna karşılık, milliyetçilik fikirlerini yaymak için çok çalıştılar. Bu tür düşünceler esrarengiz manastırların duvarları içinde gelişti ve dinî görevlerin yerini Hristiyanlar'ın Müslümanlar'a olan düşmanlığı aldı. 1895 ve 1896 yıllarında Asya Türkiyesi'nin pek çok vilâyetinde çıkan ayaklanmaların sebebi ne Ermeni köylerinin sefaleti, ne de mârûz buldukları baskı idi. Zirâ, bu köylüler komşularından çok daha zengin ve mürehfehtiler. Ermeniler'in ayaklanması şu üç sebepten ileri geliyordu:

1- Bunların siyasî konularda bilinen tekâmülleri,

2- Ermeni kamuoyunda milliyetçilik, kurtuluş ve bağımsızlık,

3-Bu fikirlerin Batı hükûmetlerince desteklenmesi ve Ermeni din adamlarının telkin ve çabalarıyla yayılması. ”⁴⁴

Görüldüğü gibi yabancı devlet elçiliklerinin raporları da çoğunlukla Ermeni komitalarının hangi kışkırtmalarla nelere giriştiğine şahitlik etmektedirler. Ancak daha sonraki dönemlerde bu ilk elden belgelerin çarpıtılarak sonuçlar çıkarıldığı da kaynakların mukayesesinden anlaşılan bir başka gerçektir.

⁴⁴ General Mayewski: *Les Massacres d'Armenie*, Petersburg, 1916., s.11-13 (zikreden: İsmet BİNARK, age., s.43).

C. KONUNUN MECLİS-İ MEBUSÂN'A TAŞINMASI

Adana'da meydana gelen olaylar kısa zamanda İstanbul'a iletilir. Konu Meclis-i Mebûsan'da ilk kez 5 Nisan 1325'te görüşülür. Bu konuda Adana mebusu Ali Münif Bey ve arkadaşları meclise bir takriri sunar:

*"Meclis-i Mebûsan Riyaset-i Celilesine Anâsır-ı muhtelifiye-i mahalliye arasında şimdiye kadar bir gûna ihtilaf fiili mesbûk olmayan ve mesele-i zâile-i iğtişâsiyyede kalmış olan Adana'da bu devr_i mes'ud-i Meşrutiyette İslâm ve Ermeni unsur-ı Osmaniyesi meyânında bir haftadan beri hunrizâne bir mukatele devam etmekte olduğu ve nikat-ı muttelifiye-i mülhakata da sirâyet eylediği işârât-ı vakâadan anlaşılmiş ..."*⁴⁵

sözleriyle başlayan teesür ve şaşkınlık ifadeleriyle dolu takriri Meclise Ali Münif (Adana), Arif Hikmet (Mersin) Ali, Cenani (Halep) Abdülhamit Zehâvi (Hama), Varteks (Erzurum), Hamparsun Bayacıyan, Hallacyan (İstanbul) ve Dagavaryan (Sivas) adlı mebuslar takdim eder.

Takririn okunmasından sonra Sivas mebusu Dagavaryan Efendi'nin isteği doğrultusunda Adana dan gelen telgraf okunur:

"Üç gündün beri ahali-i Hıristiyanıye katl ve nehb ve hâneleri ihrâk edilmektedir. Hayli kesân itlaf edilmiştir. Kilise müştomalâtı helecan içinde bulunan ve aç olan cemi gafurla memlûdur. Kıtıl ve yangınlar devam etmektedir. Ahvâl-i umumiye dehşetlidir. Aynı ahvâl Tarsus ve Sis ve mahalli-i sairede de caridir.

4 Nisan 1325

⁴⁵ MMZC, i.58. 5 Nisan 1325, s. C: 3, s.69

Ermeni Patrik Kaymakamlığı Canib-i Alisine

Her hafta katliâm, ihrak, garat ahvâli devam ediyor. Elyevm Sis üzereine de hücum bekleniyor. Heyecan umumî dehşetlidir. Hükümetin tedâbir-i âdile-i kat'isine delâlet istikrara-ı âsâyişle hayat-ı umumiyenin muhafazası istirham olunur. Ferman.

Klikya Müstaî Katogikosi

*Sahak*⁴⁶

Ermeni bir din görevlisinden gelen bu telgraf özellikle azınlığa mensup mebuslar arasında heyecana vesile olur. Keygam Efendi ve Varteks Efendi bu hususta söz alıp, aslında yurdun her yanında bu tür olayların cereyan ettiğini ve azınlıkların mağduriyetini anlatırlar; bu konularda bir an önce tedbir alınması isteklerini iletirler.

Adana'da Meydana gelen olaylar Meclis-i Mebusân'da 18 Nisan 1325'te ayrıntılı olarak görüşülür. Bu toplantılarda Adana Valisi Cevat Bey'in Dahiliye Nezâreti'ne gönderdiği, Adana'da meydana gelen Ermeni Ayaklanmasının seyrini naklettiği telgrafları okunur.⁴⁷ Bu telgraflardan ayaklanmanın çok geniş çaplı olduğu ve Hamidiye, Misis gibi Adana'ya bağlı kazalara da yayıldığı anlaşılır. Telgrafların devamında ayaklanmanın Dört Yol, Bahçe, Halep ve civarına da sirayeti haber verilir. Ayaklanmayı bastırmak için mevcut zaptiye gücünün yeterli olmadığı, Gelibolu'dan 10. Alay'ın 2. Taburun; 2. Ordu'dan bir taburun ve Silifke Redif Alayının olaylara müdahale etmek üzere Adana'ya sevk edildiği Cevat Bey'in telgraflarından anlaşılır.

⁴⁶ MMZC, i.58. 5 Nisan 1325, C: 3, s.70.

⁴⁷ MMZC, i.63. 18 Nisan 1325, C: 3, s.119-136.

Adana ve civarında meydana olayları incelemek üzere Meclis-i Mebusân, mebuslardan oluşacak bir heyetin olay yerinde incelemede bulunmak üzere gönderilmesi hususunda bir takriri değerlendirir.⁴⁸

Adana'da meydana gelen ayaklanma, ilk defa 5 Nisan 1325'te Adana Mebusu Ali Münif [YEĞENAĞA] Beyin başkanlığında bir grup mebusun verdiği önerge ile Meclis-i Mebusân gündemine getirilir ve geniş bir biçimde görüşülür.

Önerge, Ali Münif (Adana), Ali Cenânî (Halep), Varteks (Erzurum), Hallacyan (İstanbul), Arif Hikmet (Mersin), Abdülhamit Zehravî (Hama), Hamparsun Boyacıyan (Kozan), Dagavaryan (Sivas) ve İsmail Hakkı (Amasya) imzalarıyla meclise sunulur.

Önergede Adana'da İslâm ve Ermeni unsurların arasında bir haftayı aşkın bir süredir devam eden bir huzursuzluk bulunduğu ve bunun neticesinde karşılıklı olarak öldürmelerin meydana geldiği ifade edilir. Bu huzursuzluğun diğer bölgelere de sıçrama tehlikesinin ortaya çıkabileceği, bunu önlemek için acil tedbir alınmasının gerekliliği vurgulanır.

Görüşmelerde okunan Adana'dan "Kilikya Müstafi Katogikosu Sahak" imzasıyla Ermeni Patrik Kaymakamlığına hitaben gönderilen ve yukarıda tam metnini verdiğimiz telgraf, Hıristiyanlara karşı büyük bir katil ve yağmanın yapıldığını ifâde eder mahiyettedir. Ayrıca Sahak'ın ifadeleri arasında, bu durumun hızla civar il ve ilçelere yayıldığı, bölgede yaşayan bütün Ermeni vatandaşların tedirgin ve heyecanlı olduğu; bir an önce hükümetin âdilâne ve kat'î bir surette gerekli tedbirleri almasının lüzumu vurgulanmaktadır. Sahak'ün üzerine vurgu yaptığı diğer bir husus da olayların Sis kazasına sıçrama eğiliminde olduğudur.⁴⁹

⁴⁸ MMZC, i.58. 5 Nisan 1325, C: 3, s.264.

⁴⁹ MMZC, i.58. 5 Nisan 1325, C. 3, s. 70.

Bu ilk görüşmede konunun Meclis-i Mebusân tarafından görüşülmesinin uygun olduğu, bölgede olayların önlenmesi için tedbir alınması ile ilgili çalışmalar yapılmasının uygun olduğu karara bağlanır.

Üçüncü Bölüm

MECLİS-İ MEBUSAN'DA KONUNUN GÖRÜŞÜLMESİ

A. AZINLIK MENSUBU MEBUSLARIN TAVRI

Adana'da meydana gelen Ermeni ayaklanmasının Meclis-i Mebusân'da ilk kez ele alındığı 5 Nisan 1325 tarihindeki görüşmelerde konuyla ilgili olarak sadece azınlık mensubu mebusların söz almaları dikkati çekicidir. Konuyla ilgili görüşmede Dagavaryan Efendi (Sivas), Keygam Efendi (Muş), Varteks Efendi (Erzurum) dışında mebuslar konuyla ilgili açıklamalarda bulunmazlar.⁵⁰

Muş Mebusu Keygam Efendi, olayların diğer vilayetlere de sirayet edebileceğini, tez zamanda tedbir alınmasının gerekli olduğunu söyler. Daha sonra konuyla ilgili olarak Varteks Efendi söz ister ve ilk görüşmenin en ayrıntılı, en uzun konuşmasını yapar.⁵¹ Erzurum mebusu Varteks Efendi yaptığı konuşmada, Ermeni ve Hıristiyan nüfusun yoğun olduğu Selanik'te, Manastır'da, Erzurum'da ahalinin yıllardır birlikte, huzur içinde hayatını sürdürmesini buralardaki mülkî âmirlerin sevgiyi ön plana çıkaran idarelerine bağlar. Adana ve civarında meydana gelen olaylardan ise bölgedeki idarecileri sorumlu tutar.

"Meclis-i Mebusân'ın umum kuvvetiyle Adana'daki olan müsebbiplerini, Validen tut da neferâta varıncaya kadar müsebbiplerini

⁵⁰ MMZC, i.58, 5 Nisan 1325, c.25, s. 70.

⁵¹ MMZC, i.58, 5 Nisan 1325, c.25, s. 70.

gayet şiddetli bir ceza ile hatta mümkün ise idare-i örfiye ile olsun cezalandırmaya karar versin."⁵²

Varteks Efendi'nin (daha konuyla ilgili hiçbir bilgi ve belge orda değilken) iyi niyetten uzak, Osmanlı âmir ve memurunu peşin peşin suçlayan bu konuşması "*Pek doğrudur*"⁵³ sedalarıyla tasdik edilir. Mahiyeti henüz tam olarak anlaşılammış bir olayda iyi niyetten mahrum bu değerlendirmeye mebusların onay vermesi, en azından sessiz kalması dikkat çekici bir gaflettir.

Varteks Efendi, 5 Nisan 1325'te yaptığı konuşmada Osmanlı içinde yaşayan azınlıkların her zaman şiddetle karşı karşıya olduğunu iddia eder. Öyle ki bu Erzurum mebusunun iddiasına göre Hıristiyan vatandaşlar her an öldürülme korkusuyla karşı karşıyadır.

*"Hatta bunu inkâr edemezsiniz. Burada (İstanbul'da) dahi küçük bir şey zuhur ettiği gibi keseceği gibi geliyor. Hıristiyanlar öyle geliyor, korkularından bizi kesecekler."*⁵⁴

Bu sözler, tarihî gerçeklerle çelişen sözlerdir. Bu sözler, yıllarca topraklarında yaşayan vatandaşları arasında din, dil ve ırk ayrımı yapmadan ülkeyi idare etmiş Osmanlı'ya karşı -en hafif ifadeyle- haksızlıktır. Ancak belki bu sözlerden daha üzücü olan buna karşı çıkmayan diğer mebusların tavrıdır. Gerek buraya kadar söylediklerimiz ve gerekse aşağıdaki görüşmelerin safahâtına dair verilen bilgilerden rahatlıkla anlaşılacaktır ki gayri Müslim milletvekillerinin bu atak tavırları Müslim milletvekillerinde yoktur.

Dahiliye Nezâreti Müsteşarı Adil Bey, 18 Nisan 1325'te Adana'da meydana gelen olayların mahiyeti ve bu konuda hükümet tarafından alınan tedbirler hakkında bilgi vermek amacıyla bir açıklama yapar. Adil Bey,

⁵² MMZC, i.58,5 Nisan 1325, c.25, s. 71.

⁵³ MMZC, i.58, 5 Nisan 1325, c.25, s. 71.

⁵⁴ MMZC, i.58, 5 Nisan 1325, c.25, s. 70.

olayın seyrini Adana Valiliğinin gönderdiği telgraflar ve Dahiliye Nezâretinin verdiği cevaplardan faydalanarak teferruatlı bir şekilde açıklar. Azınlığa mensup mebuslar olayın mahiyetinden ziyâde olayın hangi boyutta yıkıcı olduğunu merakı içindedirler; bir de olayı başlatanların Müslümanlar olduğunun ifâde edilmesi için Adil Bey'in konuşmasına sık sık müdahale ederler. Adil Bey'in yaptığı konuşmadan anladığımızı göre, olayın mahiyeti ile ilgili olarak Ermeni Patrik Kaymakamlığı da Hükümet yetkililerine soru yönelmişlerdir. Bu, Osmanlı Devleti içinde yaşayan azınlıkların ne kadar cüretkâr ve pervasız olduğunu gösteren önemli ipucudur.

Dahiliye Nezâreti Müsteşarı Muslihittin Adil [TAYLAN] Bey, bölgede İdare-i örfiye ilan edildiğini ifâde eder. İzmir Mebusu Nisim Mazliyah Efendi bu konuda bilgi ister. Dahiliye Nezâreti Müsteşarı Muslihittin Adil Bey, bölgede meydana gelen olayın sebebi, olayın boyutu, yıkılan mekân ve ölen insan sayısı hakkında kesin bilgiye sahip olmadığını; ancak bölgede incelemelerin sürdürüldüğünü ifâde eder. Bu konuşmalar sırasında söz alan İstanbul Mebusu Zehrap Efendi konuyla ilgili ilginç açıklamalarda bulunur:

“... ”

Mademki Müsteşar beyefendinin hiçbir malûmatı yoktur., lâzım gelen malûmatı kaffe-i aczimle ben vereyim

Biraz evvel muhterem reisimize okunmuş olan ve Mersin Fransa Konsolosumuzun tercümanı tarafından burada kendi kardeşine yazılan Rumca bir mektubun müeddâsından anlaşılıyor ki; Adana Vakasında kırılan

Ermenilerin adedi 20.000'den 30,000'e kadardır.⁵⁵ Bu teessür olunacak bir şeydir, ağlanacak bir şeydir.”⁵⁶

Mersin Fransa Konsolosumuzun tercümanı tarafından kardeşine Rumca yazıldığı söylenen mektup Zehrap Efendi'ye göre tarafsız kabul edilmelidir; üstelik ona göre bu mektup olay mahallindeki durumu en iyi şekilde ortaya koyacak bir vesikadır. Ayrıca bir konsolos tercümanı olması nedeniyle Zehrap Efendi'nin gözünde itibar edilmesi gereken bir belgedir. Bu mektubun ışığında İstanbul Mebusu Zehrap Efendi konuşmasını sürdürür:

“... orada Ermeni nâmına hiçbir şey kalmamıştır. Ermeni evi, Ermeni bahçesi, Ermeni kilisesi, Ermeni mektebi kalmamıştır. İşte Ermenilerden gelen feryat, vâkıâ Müsteşâr Beyefendi hiçbirisini kabul etmez yahut reddeder.”⁵⁷

Burada İstanbul Mebusu Zehrap Efendi, hükümetin temsilcisi olarak orada bulunan ve Meclis-i Mebusân'a bilgi veren Dahiliye Nezâreti Müsteşarı Adil Bey'in gerçekleri görmek istemediğini, onun hükümetin hatalarını kapatmakla görevli bir memur olduğunu ifade eder. Ona göre bütün bu olayların ve ayaklanmanın müsebbibi Müslümanlardır. Nitekim Zehrap Efendi kanaatini ve niyetini açıkça ortaya koyar:

“...aklı selimle müdafaa ederim ki, bunda mazlumiyet Ermenilerdedir.”⁵⁸

⁵⁵ Dahiliye Nezâreti, 28 Nisan 1325'te Meclis-i Mebusân'a sunduğu tezkirede bölgedeki olaylarla ilgili çeşitli abartılı rakamlar dolaştığını, nitekim Adana'da 20-30 bin Ermeni'nin öldüğünün söylendiğinden hareketle –bu rakamları ilk kez telaffuz eden İstanbul Mebusu Zehrap Efendi'dir- bu bilgilerin yanlış olduğunu açıklar. Adana'da Ermeni nüfusun toplam 48.447 kişiden meydana geldiği düşünüldüğünde 20-30 bin kişinin ölmesinin çok abartılı bir rakam olduğu açıktır.

⁵⁶ MMZC, i.63, 18 Nisan 1325, C. II, s.129.

⁵⁷ MMZC, i.63, 18 Nisan 1325, C. 3, s.129.

⁵⁸ MMZC, i.63, 18 Nisan 1325, C. 3, s.129

Bu konuşmada Zehrap Efendi, Ermenilerin masumiyetini ve mazlumluğunu ifadeden sonra hızını alamaz ve Adana Valiliğinden ve bölgedeki diğer resmî kurumlardan gelen tüm bilgileri reddeder, resmî beyanları küçümser bir ifâde ile Ermenilerin hiçbir zaman ayaklanma hevesi taşımadıklarını söyler.

“ ...bir cereyan var, mahallinden bir iş'arlar var. Nedir bu iş'arlar? Bütün bu iş'arların mahiyeti Ermenileri orada kıyam etmiş gibi bir vaziyette göstermekten ibârettir. Gerek Valinin gerek Cebeliberekek Mutasarrıfının bilcümle telakkisi, bilcümle muhakemesi, Ermenileri kıyama müheyya gibi göstermekten ibarettir.”⁵⁹

İstanbul Mebusu Zehrap Efendi, O tarihe kadar Ermeniler tarafından gerçekleştirilmiş pek çok ayaklanmayı göz ardı ederek Ermenilerin masum kabul edilmesini ister. Burada İstanbul Mebusu Zehrap Efendi'nin yaklaşımı kadar yaralayıcı ve üzücü olan onun bu tavrına karşı tepkisiz kalan diğer mebusların tutumudur. Azınlığa mensup bir mebus, önce Müslüman halkı, sonra Adana ve civarında bulunan mülkî âmirleri suçlayacak bir cesareti kendisinde bulur. Daha sonra bölgede meydana gelen bu elim olay üzerine hükümetin bölgeye yardım olarak sadece 1.000 lira göndermesini sert bir dille eleştirir ama Dahiliye Nezâreti Müsteşarı Adil Bey, bu defa sert bir dille cevap verir:

“ZEHRAP EFENDİ (İstanbul) — Bu feci şeye bin lira gönderilmiştir. Bunu muaheze ediyorsak, müşkülpesentlik mi bu; yoksa taraf-ı devletinizden gösterilen atalet mi? (Gürültü)

ADİL BEY (Devamla) — Şurasını da arz edeyim efendim. Gönderilen 1.000 lira telgraf poliçesiyle gönderilmiş paradır. Orada Mal Sandıklarında ne varsa verilmesi için emir verildi. Gözüküyor ki efendim, maksat şahsîdir.”⁶⁰

⁵⁹ MMZC, i.63, 18 Nisan 1325, C. 3, s.129

⁶⁰ MMZC, i.63, 18 Nisan 1325, C. 3, s.132.

Adil Bey'in Zehrap Efendi'nin sözlerini "şahsi" olarak nitelendirmesinden sonra salondan gelen alkışlar, Erzurum Mebusu Varteks Efendi'yi de sinirlendirir. Burada adeta bir "azınlık dayanışması" görülür ve Varteks Efendi, Meclis-i Mebusân'da hükümeti hedef alan çok ağır bir ifade ile konuşur:

"Varteks Efendi (Erzurum) — Efendiler, şimdiki alkış beni büsbütün söylemekten men ediyor. Bir hükümet ki kendi acziyle buna sebep olmuş, o hükümeti alkışlamak, hususiyle benim dilimi keser ve beni men eder söylemekten. Siz iyi bilirsiniz ki, hiçbir vakit. (Gürültü)

Rica ederim, şahsiyetle işim yoktur. Benim işim hükümettedir. Şimdiye kadar olan vukuatta hükümet parmağı olmaksızın asla iğtişaş olmazdı ve bugünkü. (Gürültü)"⁶¹

Burada Varteks Efendi, Adana'da ortaya çıkan vukuattan tamamıyla hükümeti sorumlu tutarken bir taraftan da o zaman kadar meydana gelen tüm ayaklanmanın hükümetlerin bilgisi dâhilinde, kasıtlı yaptırılmış ayaklanmalar olduğunu söyler. Varteks Efendi'nin beyânı bir anda gürültülere ve itiraz seslerine sebep olur; bunun üzerine İstanbul mebusu saldırılarını ve iddialarını daha da sertleştirir:

"...Efendiler hakkınız var. O ölen adamlar asla muavenet istemezler. Öldürülen adamlar öldürülmelidir. Çünkü Hıristiyan'dır."⁶²

Bu ifâdeler ancak cılız gürültülerle karşılık bulur. Yıllarca tebaası arasında fark gözetmemiş Osmanlı'ya göz göre göre yapılan bu haksız çıkış elbette memleketin bütünlüğünü bozmak isteyen bir amaca yönelikti. Daha sonra anlaşılacağı üzere Adana olaylarında asıl mağdur olan Türk ve Müslüman ahâlidir. Buna rağmen Meclis-i Mebusân'daki görüşmeler farklı seyretmiş; mazlumla zâlim karıştırılmıştır.

⁶¹ MMZC, i.63, 18 Nisan 1325, C. 3.,132.

⁶² MMZC, i.63, 18 Nisan 1325, C. 3, s.132.

Önce İstanbul Mebusu Zehrap Efendi daha sonra Erzurum Mebusu Varteks Efendi tarafından dillendirilen iftira ve suçlama dolu ifâdelere sadece oturum reisinin:

*“Rica ederim efendim Meclis-i Milli’de bulunuyoruz. Burada İslâm, Hıristiyan mevzubahis olamaz. Katiyen ağza alınmasınlar.”*⁶³

diye bir uyarısı ile cevap verilir (!) Daha sonra Varteks Efendi’nin konuşmasını sağlıklı bir ortamda devam ettirebilmesi için sükunet yine aynı reis tarafından sağlanır.

18 Nisan 1325’te yapılan görüşmelerde Adana’da mağdur olan vatandaşlara elde bulunan bütün imkânlar dâhilinde yardım yapılması kararlaştırılır.

20 Nisan 1325’te yapılan oturumda Mısır Ermeni Murahhasası Ermeni Meclis-i Umumi Reisi Agavtomi Boğos Nubar’ın Halep Mebusu Mustafa Bey’e hitaben yazdığı telgraf okunur. Telgraftaki saygısız tavır ve Meşrutiyet hükümlerinin yanlışlığını hatırlatan ifadelerle, bir an önce olayların durdurulması gerektiği yolundaki küstahça sözler dikkate değer. Bu telgraftaki üslûptan kimse rahatsız olmaz; ancak telgraf Makam-ı Riyasete yazılmadığı için işleme konulmaz.

2 Temmuz 1325’te Ankara Mebusu Mehmet Talat Bey Adana’ya tahkikat için gönderilen heyetin gelişmeler ve kanaatleriyle ilgili Meclis-i Mebusân’a bilgi vermediğine dair bir sorusu olur. Buna cevaben meclis reisi, heyet mensuplarından Yusuf Kemal Bey’in dönmesiyle raporların meclise sunulacağını ifade eder. Mehmet Talat Bey, bölgedeki insanları barıştırmak, orada huzuru attırmak için 10 Temmuz Milli Bayramı’nda genel af ilan edileceğini bunun için raporların bir an önce Meclis-i Mebusân’a sunulmasını ister. Genel affın zikredilmesiyle Erzurum Mebusu Ohannes Varteks söz alır ve bölgede insanların yıllardır zaten barış içinde yaşadıklarını, bu barışı bozan insanların ise şiddetle cezalandırılması

⁶³ MMZC, i.63, 18 Nisan 1325, C. 3, s.132.

gerektiğini ifade eder. Ona göre cürüm sahibi insanları affetmek yeni bir cürüm yapmaktır. Bu ifadelerden sonra sözlerini şöyle bitirir:

*“Temmuz’un onu geliyor herkes şenlik yapacak. Eğer Osmanlılar isterlerse ki Temmuz On’da şenlik yapsınlar, lâzımdır ki bayrağımızın üstünde bir ince siyah çizgi de bulunsun. Bu Adana meselesi Meşrutiyet vaktinde umum Osmanlılara, umum vatana büyük bir darbedir, büyük bir yastır. Büyük bir yastır. Onun için bendeniz teklif edeceğim ki Temmuz On’da umum Osmanlı alâim-i matem olarak bayrağımızın yanında bir siyah bayrak da bulunsun.”*⁶⁴

Ohannes Varteks’in bu kasıtlı, ayrılığı körükleyici, yarayı derinleştirici tavrına karşı sadece oturum reisi *“Varteks Efendi’nin bu şiddetli lisanı barıştırmaya bir kapı açamaz, bilakis kapar.”*⁶⁵ sözleriyle tepki gösterir.

B. TÜRK VE MÜSLİM MEBUSLARIN TAVRI

1909 Adana Ermeni isyanı ile ilgili Meclis-i Mebusân’da 5 Nisan 1325’teki yapılan ilk görüşmelerde konuyla ilgili önergeyi meclise sunan Ali Münif (Adana), Ali Cenânî (Halep), Arif Hikmet (Mersin), Abdülhamit Zehravî (Hama), Hamparsun ve İsmail Hakkı (Amasya) dâhil hiç kimse konuşma yapmaz. Hatta Varteks Efendi’nin memurları ve Türk nüfusu suçlayıcı konuşmasına bile tepki gösteren olmaz.

Dahiliye Nezâreti Müsteşarı Adil Bey, 18 Nisan 1325’te Adana’da meydana gelen olayların mahiyetini Adana Valiliğinin gönderdiği telgraflar ve Dahiliye Nezâretinin verdiği cevaplardan faydalanarak yapacağı açıklamalar için Meclis-i Mebusân toplanır. Azınlığa mensup mebuslar olayın mahiyetinden ve olayda mağdur olan halka yapılacak yardımdan ziyâde hükümeti ve Müslim halkı suçlayıcı bir tavır takınırlar.

⁶⁴ MMZC, i. 112, 2 Temmuz 1325, C. I, s. 364

⁶⁵ MMZC, i. 112, 2 Temmuz 1325, C. I, s. 364

İzmir Mebusu Nisim Mazliyah Efendi bu konuda bilgi istemesi üzerine Dahiliye Nezâreti Müsteşarı Adil Bey, bölgede meydana gelen olayları elindeki belgeler dâhilinde ifâde eder. Bu arada söz alan İstanbul Mebusu Zehrap Efendi, Adil Bey'in olayın boyutunu sakladığını imâ ederek Adana'da 20-30 bin Ermeni'nin öldürüldüğünü söyler. Ayrıca Ermenilerin hiçbir zaman ayaklanma yanlısı olmadıklarını, hatta Müslüman-Türk vatandaşların ve hükümetin Ermenileri her zaman küçümsediğini ve ezdiğini ifade der. Bütün bu konuşmalara bir tek Müslüman-Türk mebus itiraz etmez.

Aynı oturumda Erzurum Mebusu Varteks Efendi, Zehrap Efendi'yi tasdik ettikten sonra suçlamayı daha da ağırlaştırır ve:

*"...Efendiler hakkınız var. O ölen adamlar asla muavenet istemezler. Öldürülen adamlar öldürülmelidir. Çünkü Hristiyan'dır."*⁶⁶

sözleriyle yıllarca tebaasını adaletle yönetmiş Osmanlı'ya ağır bir suçlamada bulunur. Bu suçlamalar sadece gürültü ile protesto edilir. Hiçbir Türk veya Müslüman mebus -hiç değilse- savunma hakkını kullanmaz.

İstanbul Mebusu Zehrap Efendi ve Erzurum Mebusu Varteks Efendi tarafından yapılan iftira ve suçlamalara sadece oturum reisi:

*"Rica ederim efendim, Meclis-i Milli'de bulunuyoruz. Burada İslâm, Hristiyan mevzu-ı bahis olamaz. Kat'iyen ağza alınmasınlar."*⁶⁷

sözleri ile cevap verir. Bu sözler, ülkenin bütünlüğünü isteyen; makamının ağırlığını taşıyabilen, sorumlu bir devlet adamının sözleridir.

10 Haziran 1325'te Adana'ya gönderilecek heyeti seçmek için yapılan toplantıda gayrimüslimlerden meydana gelen mebusların, bu heyetin bir İslam, bir Rum, Bir Musevî üyeden meydana gelmesi hususundaki ısrarı dikkat çekicidir. Bu ısrarlı isteğe karşı Kırkkilise Mebusu Mustafa Arif

⁶⁶ MMZC, i.63, 18 Nisan 1325, C. II, s132.

⁶⁷ MMZC, i.63, 18 Nisan 1325, C. II, s.132.

Bey'in "*Milliyet mevzu-ı bahis olamaz. Cümlesi Osmanlı mebusudur.*"⁶⁸ sözleri bir iyi niyet ifâdesidir.

Ankara Mebusu Mehmet Talat [MUŞKARA] Bey Adana'ya tahkikat için gönderilen heyetin gelişmeler ve kanaatleriyle ilgili Meclis-i Mebusân'a bilgi vermediğine dair 2 Temmuz 1325'te bir beyanat verir. Bu açıklamalar gayet barışçı, bölgedeki ayrılığı gidermeye yönelik ılımlı yaklaşımlardır.

C: HÜKÜMET TEMSİLCİLERİNİN TAVRI

Adana'da meydana gelen olayların mahiyeti ve bu konuda alınan tedbirler hakkında Dahiliye Nezâreti Müsteşarı Adil Bey, 18 Nisan 1325'te bir açıklama yapar. Adil Bey, yaptığı konuşmada olayın bütün boyutlarını, özellikle Adana Valiliğinin gönderdiği telgraflar ve Dahiliye Nezâretinin verdiği cevaplardan faydalanarak teferruatlı bir açıklama yapar. Azınlığa mensup mebuslar olayın mahiyetinden ziyâde olayın hangi boyutta yıkıcı olduğunu merak ederler, bir de olayı başlatanların Müslümanlar olduğunun ifâde edilmesi için Adil Bey'in konuşmasına sıkı sık müdahale ederler. Yine Azınlığa mensup mebusların sorularına cevaben Adil Bey'in yaptığı konuşmadan anladığımıza göre, olayın mahiyeti ile ilgili olarak Ermeni Patrik Kaymakamlığı Hükümet yetkililerine soru yöneltmişlerdir. Bu soruya Adil Bey, bölgeden aldığı telgrafları okuduktan sonra, şu açıklamayla cevap verir:

"(Olaylara) 'Ermeniler tarafından sebebiyet verilmemiştir, Müslümanlar tarafından sebebiyet verilmiştir. Çünkü ekseriyet onlardadır.' Diye lakırdılara oldu idi. Orada bunu söyledim. Bendenizi verdiğim malumat, mahallinden aldığım telgraflarla müstenittir. Tabîi onu tahrif edemem. Mahalli ne yazıyorsa onu beyâna mecburum. Hatta bundan dolayı bazı gazeteciler tarafından bazı neşriyât vukuunu da teessüfle işittim.

⁶⁸ MMZC, i.99, 10 Nisan 1326, C. I s.591.

Bunlar akvâm ve anasır arasında ittihadı değil, nifakı davet eden şeylerdir.”

69

Bu açıklama sorumlu ve olgun bir devlet geleneğine sahip yöneticilerin yapabileceği özellikte bir açıklamadır. Hassas bir zamanda hassas dengelere sahip bir devletin bu gibi elim olaylarda ayrılığı körükleyen değil; daha çok birliği destekleyen bir tavır göstermesi önemlidir.

Azınlık mensubu mebusların olumsuz ve kasıtlı bütün yaklaşımlarına rağmen hükümetin dengeli siyaseti takdire şâyandır. Aynı konuşmanın devamında Adil Bey, bu safhada müsebbibin kim olduğunun önemli olmadığını; nihâyet tespit edildiğinde ağır şekilde cezalandırılacağını söyler. Ona göre öncelikle yapılması gereken yaraların sarılmasıdır. Hükümet kanadının bu olumlu ve yapıcı tavrı, aynı zamanda Müslüman-Türk mebusların tavrı olarak da öne çıkar. Bu tavır, devlet geleneğini özümsemiş, devletin bekâsını ve güçlü olmasını her şeyden üstün tutan bir yaklaşımdır.

Dahiliye Nezâreti, 28 Nisan 1325'te Meclis-i Mebusân'a sunduğu tezkirede bölgedeki olaylarla ilgili çeşitli abartılı rakamlar dolaştığını, nitekim Adana'da 20-30 bin Ermeni'nin öldüğünün söylendiğini bu bilgilerin yanlış olduğunu açıklar.

Adana'da Ermeni nüfusun toplam 48.447 kişiden meydana geldiğini hatırlatılarak, Adana ayaklanmasında Müslüman-Türk vatandaşlar tarafından öldürüldüğü iddia edilen 20-30 bin rakamının çok abartılı olduğu açıktır. Dahiliye Nezâreti'nin aynı toplantıda okunan tezkiresine göre (bk. Tablo: 2) Adana olaylarında ölen ve yaralanan Türk ve Ermeni insan sayısı aşağıdaki gibidir.⁷⁰

⁶⁹ MMZC, i.63, 18 Nisan 1325, C. II, s.127.

⁷⁰ MMZC, i.69, 28 Nisan 1325, C. II, s.318.

	Ölü	Yaralı
Türk-Müslim halktan	1924	533
Ermeni-Gayrimüslim halktan	1455	382

Tablo: 2

Ankara mebusu Mehmet Talat Bey, İstanbul mebusu Zehrap Efendi ve arkadaşlarına bölgeden gelen ve Ermeni nüfustan 20-30 bin kişinin telef edildiğini ve Müslümanlardan neredeyse hiç kayıp verilmediğini ifade eden mektupların kasıtlı ve yanlış olduğunu ifade eder.

Ankara Mebusu Mehmet Talat Bey Adana'ya tahkikat için gönderilen heyetin gelişmeler ve kanaatleriyle ilgili Meclis-i Mebusân'a bilgi vermediğine dair 2 Temmuz 1325'te bir beyanatı sonrasında yapılan görüşmelerde Hükümetin 10 Temmuz Milli Bayramı'nda Adana bölgesinde insanlar arasında barışı yeniden tesis etmek için genel af hazırlığı içinde olduğu belirtilir.⁷¹ Bu da hükümetin bölgeye nasıl bir ihtimamla yaklaştığını gösteren önemli bir yaklaşımdır.

⁷¹ MMZC, i. 112-2 Temmuz 1325, C. I, s. 363-364.

Dördüncü Bölüm:

ALINAN TEDBİRLER

A. HUKUKİ TEDBİRLER

1. Askerî ve İdârî Tedbirler

Adana'da Ermenilerin başlattığı ayaklanmadan devlet yöneticileri ilk kez 1 Nisan 1325'te Adana Valisi Cevat Bey'in Dahiliye Nezâretine gönderdiği telgraf sayesinde haberdâr olurlar. Telgraf metni şöyledir:

“Dahiliye Nezâret-i Celilesine,

Dün geceden beri nizâmiye ve polis ve jandarma kolları aleddevam şehrin cihâd-ı muhtelifesinde geşt ü güzâr ettirilmekte ise de heyecan bertaraf olmayarak alessabah dükkanları açmış olan Ermeniler alessabah kiliseden gelen haber üzerine kapadıkları ve bunu gören İslâmlar dahi kapamağa başladıkları ve İslâm eşhâs ve muteberândan icap edenler, Fıkra Kumandanı paşa dahi hazır olduğu halde celp ile, nesâyih ve vesâyâ-yı lâzime ifâ olunduğu gibi, şimdi Hristiyan muteberânına dahi haber gönderilmiş olduğundan, vürudlarında onlara da vesâyâ-yı muktaziye icrâsıyla teminleri hususunda çalışmakta bulunmuş olduğu maruzdur.

1 Nisan 1325

Adana Valisi Cevat”⁷²

⁷² MMZC, i.63 18 Nisan 1325, C. II, s.120.

Bu ilk telgrafta bir ayaklanmadan bahsedilmezken aynı gün gelen ikinci telgraf bölgede meydana gelen karışıklığın bir ayaklanmadan kaynaklandığı beyan edilir:

“Dahiliye Nezâret-i Celilesine,

Bugün sabahtan akşama kadar devam eden iğtişâşın akşam olmak münasebetiyle binnisbe kesb-i hiffet eylediği ve her türlü tedâbir-i teskiyeden geri durulmayıp, mülhakatın temin-i âsâyişi için de Fırkaya mensup Redif Taburlarının peyderpey sürat-ı tedbire ile silah altına alınmakta olduğu ve şimdi Tarsus'tan ve Sisi'ten vüruduna intizar olunan 150 efrâd-ı redife ile mürettepkollara bir kat daha takviyet verileceği berayı malumat içindir.

1 Nisan 1325

Adana Valisi Cevat”⁷³

Bu iki telgraf alınır alınmaz Dahiliye Nezâreti tarafından anında tedbirler alındığını 18 Nisan 1325 tarihinde Dahiliye Nezâreti Müsteşarı Adil Bey'in Meclis-i Mebusân'da yaptığı konuşmadan anlıyoruz.:

“...

Nezârete telgraf vâsıl olur olmaz, derakap, Vilâyete vesâyâ-yı lâzime icrâ edildi. Vesâyânın meâli orada asker, jandarma, polis her ne var ise hemen kollar çıkarın, her tarafa kollar gönderin, iki tarafa nesâyih-i lâzime icrâ edin. Asayışi sürat-i katiyede muhafaza edin. Zinhar mahallî asayış hâl ve harekete izin vermeyin, maahâzâ Harbiye Nezâretine yazıldı. Lâzım gelen asker en karib mevâkiden sevk olunacaktır.”⁷⁴

⁷³ MMZC, i.63 18 Nisan 1325, C. II, s.120.

⁷⁴ MMZC, i.63, 18 Nisan 1325, C. II, s.119.

Bu konuşmadan bölgeye hemen en yakın mevkilerden askeri birliklerin gönderileceği anlaşılıyor. Bu arada ise mahaldeki mülki âmirlerden gerekli düzeni sağlaması isteniyor.

Dahiliye Nezareti, Harbiye Nezaretinden bölgeye takviye güç gönderilmesini ister. Buna cevaben Harbiye Nezareti, İkinci Ordu mıntıkasından iki taburun bölgeye sevk edileceğini açıklar. Ancak iki taburun bölgede sükuneti sağlamasının zor olacağını düşünen Dahiliye Nezareti, Silifke'de bulunan alayın Adana'ya sevk edilmesini ister. Adana Valisi Cevat Paşa'nın telgraflarından diğer bölgelerden de yardım gönderilmesi istendiği belirtilir:

“Dahiliye Nezâret-i Celilesine,

Burada bulunana mevcudu 400 raddesinde olan Nizamiye Taburu efrâdı, mevcut jandarma ve polis ile ihtilâlin teskini mümkün olmadığından, Mersin ve Tarsus ve Karaisalı, Sis taburlarından hemen elde edilecek efrâdın biteslih Adana'ya yetiştirilmesi mahalleri memurin-i askeriye ve mülkiyesine tebliği kılınmış ve sabahtan beri devam eden ve henüz teskini mümkün olmayan ihtilâl esnâsında vuku bulan telefât miktarı ile yağmagerliğin neticesini anlatmak mümkün olmadığı maruzdur.

1 Nisan 1325

Adana Valisi Cevat”⁷⁵

Adana'da meydana gelen Ermeni isyanı sonrasında alınan tedbirlerin neticesi Dahiliye Nezaretince 22 Nisan 1325 tarihinde Meclis-i Mebusân'a açıklanır. Buna göre Adana, Dört Yol mevkiinde İslâm ve Hıristiyan ahali arasında mutabakat sağlandığı ve herkesin işiyle gücüyle iştilal ettiği vurgulanır. Yine bölgedeki Cebeli-bereket, Maraş, Yenice, Zeytin ve

⁷⁵ MMZC, i.63, 18 Nisan 1325, C. II, s.121.

Maraş'ta vukuat olmadığı, evlerini terk eden vatandaşların ise evlerine dönmeye başladıkları bilgisi verilir.⁷⁶

Adana'da bu olayların neticesinde idare-i örfiye ilân edilir.⁷⁷ Örfi idare cemiyet hayatında devam eden müşkül durumlarda zamanın gereğine göre vâziyet düzelinceye kadar sivil idâre yerine askerî idârenin yönetimi yürütmesi demektir. Adana'da meydana gelen Ermeni ayaklanması da boyutları itibarı ile örfi idâreyi gerektirecek bir mâhiyet arz eder.

Ankara Mebusu Mehmet Talat Bey Adana'daki heyetle ilgili 2 Temmuz 1325'te bir beyanatı sonrasında yapılan görüşmelerde Hükümetin 10 Temmuz Milli Bayramı'nda Adana bölgesinde insanlar arasında barışı yeniden tesis etmek için genel af hazırlığı içinde olduğu bilgisi verilir.⁷⁸

2. Adana'ya Heyet Gönderilmesi

Adana ve civarında meydana gelen olayları incelemek üzere bölgeye bir heyet gönderme düşüncesi içeren tahrir⁷⁹ 22 Nisan 1325 tarihinde on beş imza ile Meclis-i Mebusân'a sunulur. Buna göre bir heyet seçilmesi düşünülmüştür. Bu tahrire göre bölgeye gidecek heyet:

1. Heyet, bölgedeki olaylara, divan-ı harbe ve mahkemelere katiyen müdahale etmeyecek; sadece olayın mahiyeti ve sebepleri hakkında araştırmalarda bulunacak.
2. Bölgede bulunan ihtiyaç sahiplerine ayrılan paranın hakkaniyet ölçülerinde dağıtılmasını sağlayacak.
3. Bölgedeki hasarı ve olayın büyüklüğünü inceleyecek.

⁷⁶ MMZC, i.67, 22 Nisan 1325, C. I, s.261.

⁷⁷ MMZC, i. 98, 9 Haziran 1325, C. I, s. 541.

⁷⁸ MMZC, i. 112, 2 Temmuz 1325, C. I, s. 363-364.

⁷⁹ MMZC, i.67, 21 Nisan 1325, C. I, s.264.

4. Bölgede meydana gelen gasp ve hırsızlıkla alınmış malların sahiplerine teslim edilmesine nezâret edecek.

Adana'ya gönderilecek heyete dâhilken hastalığı sebebiyle görevden ayrılan Sefik Bey'in yerine heyetdâhil olacak yeni birinin tayini için seçim yapılır. 9 Mayıs 1325'te yapılan seçimde oyların çoğunu alan Sinop Mebusu Yusuf Kemal Bey Adana'ya gönderilme görevini üstlenir. Yusuf Kemal Bey ve Tekfurdağı Mebusu Agop Babikyan'ın 16 Mayıs 1325'te Adana'ya ulaştıklarına dair Meclis-i Mebusân'a bir telgraf gönderirler. Bu telgraf 18 Mayıs 1325'te Meclis-i Mebusân'da okunur.

Adana'ya giden heyetin takviye edilmesi için Sadrazam Hüseyin Hilmi tarafından 9 Haziran 1325 tarihinde üç mebusun daha görevlendirilmesi istenir. Bu üç kişinin biri İslâm, biri Rum biri de Musevî vatandaşlardan seçilmesi fikri kabul görür. Bu konuda yapılan seçimde Karasu Efendi en yüksek oyu alır.

Olayı yerinde incelemek üzere Adana'ya giden heyet üyeleri Sinop Mebusu Yusuf Kemal Bey ve Tekfurdağı Mebusu Agop Babikyan, Meclis-i Mebusân'a bir telgraf göndererek heyetteki üye sayısının artırılmasını isterler. Bununla ilgili görüşmelerde Heyet mensuplarının lehinde ve aleyhinde birtakım konuşmalar yapılır. Yorgo Boşo Efendi heyetin her gün elde ettikleri bilgileri telgrafla Meclis-i Mebusân'a bildirmesi gerektiğini ifade eder. Heyetin yeterliği, kabiliyeti ve görevleri ile ilgili kimi tartışmalardan sonra heyete üç kişinin daha dahil edilmesi karara bağlanır.⁸⁰

Adana hadisesinin hemen ertesinde bölgeye gönderilen heyet, tahkikatların sonrasında İstanbul'a dönet ve konuyla ilgili olarak hazırladıkları raporu Meclis-i Mebusân'a sunarlar Bu raporları incelemek için bir komisyon oluşturulması düşünülür. Komisyona üye seçimi 26 Temmuz 1325'teki toplantıda yapılır. Bu komisyonun Adana mebusları ve Ermeni Mebuslardan seçilmesi oturum reisi tarafından uygun görülür.

⁸⁰ MMZC, i. 98, 9 Haziran 1325, C. I, s. 541-543.

Nihayet komisyon Ali Münif Bey, Yusuf Kemal Bey, Hallacyan Efendi, Hayri Bey, Zöhrap Efendi, Varteks Efendi, Cemal Bey'den teşekkül eder.

Adana'ya tahkikat yapması için gönderilen heyetin mensuplarından Sinop Mebusu Yusuf Kemal Bey 7 Ağustos 1325'teki oturumda raporların tamamlandığını ve heyetin işini bitirdiğini ifade eder. Meclis-i Mebusân'a sunduğu metin şöyledir:

“Riyaset-i Celileye

Adana vukuatı hakkında tanzim eylediğim takrir evrak-ı müsbite ve müteferriası ile beraber âhiren heyet-i âli kakarıyla teşekkül eden encümene tevdi edilmiş ve şimdiye kadar encümen-i mezkûrca bir karar ittihaz edilmemiş olduğundan, tahkikat ve mülazımâtım Meclis-i Âliye arz edilmemiştir. Şu hâl nazarı dikkate alınarak gerek Meclis-i Âli-i Mebusân ve gerek Millet-i Osmaniyeye karşı vazifem tamamıyla ifâ edilmiş ve acizleri için yapacak bir şey kalmamış olduğunu suret-i mahsusada taht-ı karara alınmasını ve işbu takririmin aynen zabut ceridesine kaydettirilmesini rica ve teklif ederim.

Adana tahkikatına memur Kastamonu mebusu Yusuf Kemal”⁸¹

Bu açıklamadan sonra Adana'ya gönderilen heyetin görevi resmen tamamlanmış olur.

B. İKTİSADÎ TEDBİRLER

1. Tüccarlara Yapılan Yardımlar

1909'da Adana'da meydana gelen olaylar bölgede bulunan insanları; bilhassa tüccar, esnaf ve çiftçileri çok olumsuz etkiler. Bu olayların neticesi halk için zor günlerin başlangıcıdır. Durumun vahâmetini Meclis-i

⁸¹ MMZC, i. 139, 7 Ağustos 1325, c. 1 s. 591.

Mebusân'da yapılan bir toplantıda Adana mebusu Ali Münif Bey Şöyle ifâde eder:

*“Adana hadisesinden evvel elli altmış bin liraya sahip olan tüccar o kadar zarardide olmuştur ki bugün İstanbul'a gelmiş ağlıyor. Bizim tahsis edeceğimiz elli bin lira yüz bin lira duçar-ı hasar olan servet ve sermayeye nazaran hiçtir.”*⁸²

Adana'da meydana gelen Ermeni ayaklanması sebebiyle ticari faaliyetlerde birtakım aksamalar olduğu düşünülerek Sadrazam Hüseyin Hilmi imzasıyla Meclis-i Mebusân'a sunulan bir tezkire ile Adana ve Halep'te ikâmet eden tüccar ve esnafın Osmanlı Bankası'na olan borçlarının bir süre ertelenmesinin uygun görüldüğü ifâde edilir. 11 Mayıs 1325'te yapılan görüşmelerde Sadaret makamının teklifi ile esnaf ve tüccarların borçları 1 Nisan 1325'ten 31 Ağustos 1325'e kadar ertelenmesi istenir.⁸³ Bu konuda meclis hemfikirdir; sadece kanunu Halep ve civarına yaygınlaştırılmasını ticarî faaliyetleri olumsuz etkileyeceği düşüncesiyle gereksiz bulan mebuslar da vardır. Nitekim bu konu daha sonra Sadaret makamınca da düşünülür; 21 Mayıs 1325'te Halep ve civarında borç ertelemeinin gereksiz olduğuna dair yeni bir tezkire verilir.⁸⁴

Adana ve Halep vilayetlerinde meydana gelen olaylar neticesinde zarar gören ticaret erbâbının her türlü borcunun ertelenmesine dair kanun tasarısı 16 Mayıs 1325'te yeniden görüşülür. Bu görüşmelerde ele alınan kanun:

“Lâyiha-i kanunuiye

Birinci Madde— Adana ve Halep Vilayetleri dahilinde 1325 senesi Nisan iptidasından itibaren poliçe ve kambiyo gibi senedât-ı ticariye ile Bank-ı Osmaniye vesair müessesât-ı maliye ve ticariyeye medyun olanların tesviye etmedikleri deynleriini tediyâtı sene-i mezkûre Ağustos gayesine tecil

⁸² MMZC, i. 115, 7 Temmuz 1325, c.2 s. 459.

⁸³ MMZC, i. 78, 11 Mayıs 1325, c. 1 s. 615.

⁸⁴ MMZC, i. 85, 21 Mayıs 1325, C. I, s. 101.

olunacak ve bu müddet zarfında vâdesi hulûl eden duyun için banka ile müessesât-ı mezkûre tarafından protesto keşide ve dava ikâme edilmeyecektir.

İkinci Madde— Adliye Nezâreti işbu madde-i kanuniye ahkâmının icrâsına memurdur.”⁸⁵

Bu kanun tasarısı on mebusun imzasıyla Meclis-i Mebusân’a sunulur; ancak Suriye Mebusu Süleyman

*“Hukuku şahsiyeye tecavüzü hasebiyle Hükümetin böyle bir salâhiyetini teslim etmediğimden bu fikre iştirâk etmedim.”*⁸⁶

şeklinde bir şerh düşer. Daha sonra genel kurulda görüşülen kanun, Adana’ya bir an önce tatbik edilmesi tavsiyesiyle kabul edilir. Halep için ise yeni bir inceleme yapmanın gerekli olduğu vurgulanarak Halep kanun kapsamı dışına çıkarılır.

Adana’da meydana gelen olayların neticesinde zarar gören esnaf, sanatkâr ve tüccarların ticârî işlemlerini yenden düzenlemek ve bu şahısların işlerinin devamını sağlamak amacıyla 2 Ağustos 1325’te Meclis-i Mebusan’da bir kanun görüşülür. Bu kanunun maddeleri tek tek oylanarak kabul edilir. Adı geçen kanunun tam metni aşağıdadır:

“Adana Vilâyetine Mahsus Tasfiye-i Muamelât-ı Ticariye Kanunu

Birinci Madde — Hadise-i müellime-i zâile ile musâb olmaktan nâş-i duçârı zarar ve hasar olan Adana vilâyeti tüccarının bilâ iflas konkordato istihsal edebilmelerine müsaade-i muntazamın ve muvakkat olarak işbu kanun ile hükmün tavsiye-i muamelât-ı ticariye kaidesi tesis olunmuştur.

İşbu kanunun vilâyet gazetesiyle neşri tarihinden itibâren bir mah zarfında arzu eden tâcir, ikâmetgâh-ı Mahkeme-i Ticaretine bir istidâ takdimiyle ve hâl-i aczinden bahisle muamelât-ı ticareyisenin tavsiyesini

⁸⁵ MMZC, i. 82, 16 Mayıs 1325, C. I, s. 13.

⁸⁶ MMZC, i. 82, 16 Mayıs 1325, C. I, s. 13.

talep edebilir. Bu müddetin mürurundan sonra verilen istidâlar katiyen kabul olunmaz. Tacir-i müteveffânın veresesi dahi tavsiye-i muamelât istidâsında bulunabilir. “Kolektif” ve “Komandit” şirketlerin istidâsı yek diğerine kefil hükmünde ola şürekânın isim ve ikâmetgâhını mutazammın olmak ve şirkette imzaya mezun şürekâ tarafından munzam bulunmak lâzımdır. Tavsiye-i istidâsına tâcirin matlup ve mevcudatının ve düyununun bir bilançosu ve alacaklılarının isim ve ikâmetgâhını mübeyyin bir defteri raptedeceklerdir.

İkinci Madde — Tavsiye-i muamelât istidâsına mahkeme bilâ muhakeme karar verir ve alenen tefhim eder. Kararda mahkeme âzâsından biri komiser veya işin ehemmiyetine göre bir veya müteaddit tasfiye memuru muvakkati tayin olunur. Bunlar, tarih-i tayinlerinden yirmi dört saat zarfında medyunun emvâl ve defterini taht-ı temhire alarak medyun ile birlikte sebt-i deftere etmeye mübâşeret ederler. Mahkemenin tasfiye kararı Kanun-u Ticâretin ikinci maddesi mucibince ilan olunur.

Tasfiye kararının sudûrundan itibâren bilcümle emvâl-i menkûle ve gayrimenkûle davalarıyla muamelât-ı icrâiye tasfiye memurları ve medyun tarafından veyahut bunlar aleyhine ikâme ve takip olunur. Medyun tasfiye memurlarının tensip ve muavenetiyle poliçeleri, n ve vâdesi gelmiş düyunun tahsil ve muhafaza-ı emvâl için her türlü takayyüdâtın icrâsı ve maili telef olan veya kıymetinden sukut-ı melhuz ve muhafazası külli masrafa muhtaç bulunan emvâlin bey'i salahiyetini haizdir. Kezalik tasfiye memurlarının tensibi ve jüj komiserin izin ve ruhsatıyla muamelât-ı ticareyisenin veya sanatının icrâsında devam edebilir. Tahsilât ve mübayaatından hâsıl olan nukud tasfiye memurlarına tevdi olunur ve bunlar tarafından emin bir mahalde hıfz edilir. Medyun bu sırada yeniden bir akdi müdayene ve tamamen ve kısmen matlubundan feragat edemez. Ancak tasfiye memurlarının tensibi ve jüj komiserin izin ve ruhsatıyla kazanılması meşkûk olan ve sulhen tesviyesi kabil olmayan bir davayı takipten feragat ve

aleyhine sadır olmuş bir hükme muvafakat edebilir ve bu şerâit tahtında elli lirayı tecavüz etmeyen her türlü münazaatı sulhen tesviyeye mezundur.

Üçüncü Madde — *Tasfiye muamelesine dair sâdır olunan duyun-ı müeccelenin medyun hakkında tacilini tazammun eder ve bir imtiyaz veya rehin veya vefâ ve istiğlâl ile temin edilmemiş olan duyunun masa hakkında güzêştesinin inkitasını mucip olur. Duyun-ı mümtazenin fazizi dahi ancak rehin ve imtiyazın taalluk ettiği emvâl üzerinden mütalebe olunabilir.*

Dördüncü Madde — *kararı sudurundan üç gün zarfında tasfiye memurları dâyinlere birer mektup irsâl ve gazetelere ilannâme ifâ ederek medyunun hâlihazır-ı ticarisini tetkik etmek ve daimi tasfiye memurlarını intihap eylemek üzere nihâyet içtimaa davet ederler. Yevm-i içtimâ jüj komiser tarafından tayin olunur.*

Dâyinler daimî tasfiye memurlarının tayini hakkında beyân-ı rey edecekler. ve ol bapta tutulan zabıt varakası jüj komiser tarafından bâ rapor mahkemeye tevdi olunacaktır. Tasfiye memurlarına jüj komiser tarafından münasip bir ücret takdir olunur.

Beşinci Madde — *Tasfiye kararını sudurundan itibâren dâyinler hâmil oldukları senedâtı gerek mahkeme kalemine ve gerek tasfiye memurlarına tevdi edebilirler. Bu senedât ile beraber her dâyin isim ve şöretini ve sanat ve mahallî ikâmetini ve deynin miktarve sebebini ve istihsâl ettiği imtiyaz vefa rehin veya vefâ, istiğlâlinden ibâret bulunduğunu mübeyyin bir bordro dahi raptına mecburdurlar. Senedâtın tevdi-i muamelesi hiçbir merâsim-i kanunuiye tabi olmayıp, her kimse ita olunmuş ise mukabilinde bir ilmühaber ahz olunur.*

Altıncı Madde — *Dördüncü maddede beyân olunan içtimama ferdâsında madde-i mezkûrede gösterilen usul üzere dâyinler tahkik ve tasdik-i duyun muamelesinin ifâsı için içtimaa davet olunurlar. Bu iki içtima arasında on beş günden fazla zaman mürur edilemez. Dâyinler, gönderilecek davetnâme ile gazetelere verilecek ilannâmede o zaman kadar*

senet ve bordrolarını ita etmemiş olanların tahkik ve tasdik-i düyun için muayyen olan müddet zarfında tevdi etmeleri ihtar olunacaktır. Tahkik ve tasdik-i düyun muamelesi bir içtimâda ve kanun-ı ticaretin buna muhalif olmayan ahkâmı dairesinde icrâ edilir.

Yedinci Madde — Tahkik ve tasdik-i düyun içtimainın ferdâsında deynlerin tahkik ve ihtiyâten kaydedilmiş bilcümle dâyinlere dördüncü madde veçhile jüj komiser tarafından tekrar bir davetnâme gönderilerek medyûnun teklif edeceği konkordato şerâitini istima' ve müzâkere icra etmek üzere içtimaa davet olunur. Bir içtima dahi tahkik ve tasdik-i düyun içtimaından bir hafta sonra vukubulur. Maahaza bir veya birkaç dâyin mütakereye duhulü hakkında itiraz edildiği hâlde Ticaret Kanununu 206 ve 207. maddeleri ahkâmına hâlel gelmemek şartı ile mahkeme bu müddeti tezyit edebilir.

Sekizinci Madde — Medyûn ve dâyinler arsında konkordato matlubu tahkik ve kabul edilmiş veya ihtiyâten kaydolunmuş bilcümle dâyinlerin şahsen ekseriyet-i mutlakası ve düyun-ı muhakkaka ne ihtiyâta mecmuunun ekseriyet-i sülûsânisiyle in'ikad eder. Maahâzâ şahsen ve meblağen en ekseriyet-i mutlaka hâsıl olduğu hâlde mahkemenin düyun ve mevcudun hâl ve miktarına ve medyûnun düçar olduğu zarar ve hasrın derecesine göre konkordatoyu tasdik ve reddetmek salahiyeti vardır. Bu son içtimada tasfiye memurları masârif-i vakıalarında ve jüj komiserin tavsiye ettiği ücretlerinden malumat ita ederler. Medyûn ve âyinler tarafından bu ücretin miktarı hakkında itiraz vukuu bulduğu takdirde mahkeme bilâ muhakeme karar verir. Konkordato tasdik olunduğu hâlde mahkeme tasfiye muamelâtının hitâm bulduğunu ilân eder. Tasfiye muamelesinin küşâdından kavâid-i sâbıkaya muhalif olarak akdedilen bilcümle mukavelât ve konkordato gerek tarafeyn ve gerekse şahs-ı sâlis hakkında keenlemeyekün ve bilâ tesirdir.

Dokuzuncu Madde — Konkordato akdinin muvaffakiyet hâsıl olmamış veya ekseriyet-i mutlaka-i şahsiye ve meblâğiyeye ile akdolunan

konkordato muhakemece şâyân-ı kabul görmeyip, medyûn tarafından ekseriyet-i sülûsân-ı meblâğı temine edecek bir miktar tezyit olunmaz ise, muhakeme medyûnun iflâsına karar vererek, dâyinler ittifak hâline geçerler ve bu sûretle yeniden sendik tayinine, muamelât-ı saire-i iflâsiye cereyanına hacet olmayıp, tasfiye muamelesi matlubun kâmilten tahsil ve ve mevcudun tevzii zamanına kadar devam eyler ve mevadd-ı müteakibesi ahkâmına tevfiğ-i muamele olunur. Medyûn mevcudunu ketm-i ihfâ ve düyununu tezyid eylemiş ve her ne sûrette olursa olsun hile ve hu'da istimâl etmiş olduğu anlaşıldığı takdirde mahkeme tasfiye muamelesinin her vakit ve zamanda gerek re'sen ve gerek dâyinlerin talebi üzerine medyûnun iflâsına hükmeder ve müddeiumumiler tarafından takibât icrâ olunur. Konkordatunun ilga veya feshi hâlinde dâhi medyunun iflâsına karar verilir.

Onuncu Madde — İflas maddesini Mehâkim-i Ticaretten harç tarifesi ahkâmına tevfiğân alınmakta olan harç ve rûsûm-ı mehâkim tasfiye muamelâtında kâmilten ma'furdur.

On birinci Madde — İşbu kanunun icrâ-yı ahkâmına Adliye Nâzırı memurudur.⁸⁷

Bu kanun Adana'da uygulamaya girer ve daha sonra 16 Kanunuevvel 1325'te kanundan faydalanmak üzere yapılacak müracaat süresinin bir aydan dört aya uzatılmasına dair Sadaret tezkiresi görüşülür ve Adliye Encümenine havale edilir. 21 Kanunuevvel 1325'te Adliye encümeninden geçerek Meclis-i Mebusân'a gelen değişiklik teklifi kabul edilir.

Daha sonra aynı kanunun dokuzuncu maddesine yapılan bir zeyl ile süre bir yıla kadar uzatılır ve tüccarın nefes alması sağlanır.⁸⁸

⁸⁷ MMZC, i.134, 2 Ağustos 1325, c.2, s.458-462.

⁸⁸ MMZC, i.54, 1 Mart 1326, c.1, s.118.

2. Zarar Gören Halka Yapılan Yardımlar

Adana'da meydana gelen olaylarda zarar gören veya olaylar sonrası geçimini sağlamakta zorlanan vatandaşlara çeşitli zamanlarda muhtelif yardımlar yapılır.

Bunlardan ilki 21 Nisan 1325'te Sadrazam Tevfik tarafından Meclis-i Mebusân'a sunulan kanun tasarısıdır. Buna göre Adana'daki ayaklanmadan zarar gören, muhtaç olanların barınma, yiyecek, giyecek ve tedavi masraflarını karşılamak üzere 30.000 lira ayrılması kararlaştırılır.

Bu tasarı okunduktan sonra Biga Mebusu Ali İsmet Bey: "30.000 liranın ne ehemmiyeti olabilir ki? Bunların ekmek parasını bile çıkaramaz." ⁸⁹ sözleriyle biten itirazında bu yardımın Adana civarındaki yerleşim birimlerine yaygınlaştırılmasını ister. Bu husustaki memnuniyetsizliklere rağmen kanun tasarısı kabul edilir.

30 Mayıs 1325'te Ahmet Talat Bey'in Adana'da ayaklanmadan zarar gören halka yapılan yardımlarla ilgili takririni okunur ve bu Meclis-i Mebusân tarafından memnuniyetle onaylanır.⁹⁰

Adana'da bu dönemde halka yapılan yardım miktarının belirlenmesinde bölgede keşif yapan heyetin gönderdiği raporlar esas alınır. 9 Haziran 1325'te yapılan oturumda Yorgo Boşo Efendi heyetin gönderdiği telgraflardan hareketle bölgede yardıma muhtaç en az 28 bin kadar nüfus bulunduğunu ifade eder.⁹¹

Adana'da meydana gelen olayların boyutunun anlaşılmasıyla beraber bölge halkına yapılacak yardımlar artırılır. 7 Temmuz 1325 tarihli kanun tasarısı ile daha önce verilen otuz bin liraya ilaveten Adana vilayetine

⁸⁹ MMZC, i.66, 21 Nisan 1325, C. I, s.210.

⁹⁰ Bu konuda bahsi geçen takrir metni tutanaklarda yoktur. Tutanakta "Takrir bulunmamıştır." dipnotu vardır.

⁹¹ MMZC, i. 98, 9 Haziran 1325, C. I, s. 541.

100.000 lira, Halep'e 20.000 lira yardım edilmesi istenir. Ayrıca yardım dışında Adana'da esnaf ve çiftçiye 100.000 lira kredi verilmesi kararlaştırılır.

SONUÇ

Çalışmamızın ana kaynağı olan Meclis-i Mebusân Zabıt Ceridesi, Osmanlı Devleti'nin en çok tartışılan, üzerinde en çok konuşulan dönemlerinden birini yansıtmaları bakımından çok büyük önem arz eder. Bu tutanaklarda günümüzde ülkemizin uluslar arası platformlarda en çok zorlandığı ve kendisini ifade etmekte yetersiz kaldığı Ermeni meselesi hususunda da belge ve bilgiler mevcuttur. Biz bu çalışmamızda, özellikle 1909 Ermeni Ayaklanması hakkında, söz konusu tutanaklardan yola çıkarak bir değerlendirme yapmaya çalıştık.

İncelediğimiz tutanıklara bakarak 1909 Adana Ermeni Ayaklanması ile ilgili şunları söyleyebiliriz:

1. Adana'da meydana gelen Ermeni ayaklanması 19. yüzyılın ortasından beri kendini gösteren Ermeni hareketlenmesinin bir halkasıdır.

2. Adana'da meydana gelen ayaklanmadan İstanbul Hükümeti anında haberdâr edilir. Bilhassa Adana Valisi Cevat Paşa, Dâhiliye Nezâretine sürekli bilgi akışı sağlar. Hükümet, olaylar üzerine bölgede hemen örfî idare ilân eder ve civar illerden asker takviyesi yapar. Akabinde olayların yerinde incelenmesi için bölgeye bir inceleme heyeti gönderilir.

3. Meclis-i Mebusân'da azınlığa mensup mebuslar sürekli ve birlikte Adana'daki mülkî amirleri, hükümeti ve Müslüman-Türk ahâliyi karalayan suçlayan ayrılığı körükleyici ve derinleştirici niyetler içeren açıklamalar yaparlar. Buna Müslüman-Türk mebuslardan neredeyse hiç cevap verilmez. Zaman zaman oturum başkanlarının yaptığı savunmalar ise daha çok birliği korumaya yönelik yumuşak ve yapıcı açıklamalardır.

4. Adana’da meydana gelen olaylardan sonra Osmanlı Hükümeti bölgeye anında maddî yardım gönderir. Olayların mahiyeti ve büyüklüğü anlaşılınca “Adana Vilâyetine Mahsus Tasfiye-i Muamelât-ı Ticariye Kanunu” çıkarılarak olaylardan zarar gören esnaf, sanatkâr ve tüccarların borçlarını düzenlemeye, çalışmalarını devam ettirmelerine yönelik çalışmalar yapılır.

KAYNAKÇA

- BİLDİRİCİ, Yusuf Ziya: Adana'da Ermenilerin Yaptığı Katliâmlar ve Fransız-Ermeni İlişkileri, Ankara 1999
- BİNARK, İsmet: Aşısız Ermeni İddiaları ve Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim, Ankara 2001
- BAŞGÜN, Necla: Türk-Ermeni Münasebetleri, İstanbul 1973
- Cemal Paşa: Hâtıralar, İstanbul, 1959
- ÇAYCI; Abdurrahman: Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler, Ankara, 2000
- GAZİGİRAY, A. Alper: Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörü'nün Kaynakları, İstanbul, 1982
- GÜRÜN, Kâmuran: Ermeni Dosyası, Ankara 1983
- HALAÇOĞLU, Yusuf, Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918), Ankara 2001
- Hüseyin Nazım Paşa :Ermeni Olayları Tarihi I Ankara 1994
- İLTER, Erdal: "Taşnak Partisi'nin Ermeni İsyanlarındaki Rolü (1892-1914)", Türk Ermeni İlişkileri 21. yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış, Ankara 2000
- KARAL, Enver Ziya: Osmanlı Tarihi, c. VIII, Ankara 1983
- KÜÇÜK, Cevdet: Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı, İstanbul 1986, s.101
- Mateos (Matteieu d'Edesse): Urfalı Matteieu d'Edesse Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162) Türkçeye terc. Hrant D. Andreasyan, notlar: Edouard Dulaurier-Mükrimin Halil Yınanç, Ankara 1962.
- MAZICI, Nurşen: Belgelerle Uluslar arası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni 1878-1918, İstanbul 1987.
- MAYEVSKİ (General): Les Massacres d'Armenie, Petersburg, 1916
- Mehmet Asaf: 1909 Adana Ermeni Olayları ve Anıları, (haz. İsmet PARMAKSIZOĞLU), Ankara 1982
- Meclis-i Mebûsan Zabıt Ceridesi, Devre: I, İçtima Senesi: 1, C. 1 (Kânun-ı evvel 1324 Tarihli Birinci İn'ikaddan – 9 Şubat 1324 Tarihli Otuzüçüncü İn'ikada Kadar, (Haz. Komisyon), Ankara 1982
- Meclis-i Mebûsan Zabıt Ceridesi, Devre: I, İçtima Senesi: 1, C. 2 (11 Şubat 1324 Tarihli Otuzdördüncü İn'ikaddan – 26 Mart 1325 Tarihli Ellidördüncü İn'ikada Kadar, (Haz. Komisyon), Ankara 1982

- Meclis-i Mebûsan Zabıt Ceridesi, Devre: I, İçtima Senesi: 1, C. 3 (28 Mart 1325 Tarihli Ellibeşinci İn'ikaddan - 14 Mayıs 1325 Tarihli Seksenbirinci İn'ikada Kadar, (Haz. Komisyon), Ankara 1982**
- Meclis-i Mebûsan Zabıt Ceridesi, Devre: I, İçtima Senesi: 1, C. 4 (16 Mayıs 1325 Tarihli Seksenikinci İn'ikaddan - 11 Haziran 1325 Tarihli Yüzüncü İn'ikada Kadar, (Haz. Komisyon), Ankara 1982**
- METİN, Halil: Türkiye'nin Siyâsî Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları, İstanbul 1997**
- ÖKE, Mim Kemal: Uluslar arası Boyutlarıyla Anadolu-Kafkasya Ekseninde Ermeni Sorunu 1914-1923, İstanbul 1996**
- SARAL, Ahmet Hulki: Ermeni Meselesi, Ankara 1979.**
- SÜSLÜ, Azmi: Ermeniler ve 1915 Tehciri, Ankara 1990, s.18-19**
- ŞAŞMAZ, Musa: Kürt Musa Bey Olayı, İstanbul 2003.**
- Ramazan TOSUN: Ermeni Meselesi Çerçevesinde Kayseri'de Ermeni Olayları, Kayseri 1997**
- TOSUN, Ramazan: "Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti", Türkiyat Araştırmaları Dergisi, s.143-163.**
- URAS, Esat: Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul 1987.**
- YİNANÇ, Mükrimin Halil: Türkiye Tarihi –Anadolu'nun Fethi, İstanbul 1944**

DİZİN

(Şahıslar için soyad değil ad sıralamasına bakılmalıdır.)

1

1. Dünya Harbi, 14
10 Temmuz Milli Bayramı, 41, 46, 50
10. Alay, 32
1908 Meşrutiyeti, 14, 24

2

2. Ordu, 32
2. Tabur, 32

3

- 31 Mart Olayı, 27, 28
31 Mart Vak'ası (13 Nisan 1909), 28

A

- A. Alper GAZİGİRAY, 3, 7
Aaron, 4
Abbasi, 3
Abdülhamid, 15
Abdülhamit Zehravi (Hama), 42
Abdülhamit, 9, 31, 33, 42
Adana Ermeni Olayları ve Anılarım, 28
Adana İsyanı, 28
Adana İttihat ve Terakki Kulübü, 27
Adana Katliamı ve Teşvikçileri, 24
Adana Piskoposu Muşeg, 29
Adana Vak'ası, 25
Adana Vakası, 37
Adana Valiliği, 37, 39, 42, 44
Adana Valisi Cevat Bey, 32, 47
Adana Valisi Cevat Paşa, 49, 61
Adana Vilâyetine Mahsus Tasfiye-i Muamelât-ı Ticariye Kanunu, 54, 62
Adana, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 58, 59, 61, 62, 63, 71
Adana'da Ermenilerin Yaptığı Katliâmlar ve Fransız-Ermeni İlişkileri, 26
Adil Bey, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 48
Adliye Encümeni, 58

- Adliye Nâzırı, 58
Adliye, 17, 54, 58
Aghasi, 20
Agop Babikyan, 26, 27, 51
Ahmet Hulki SARAL, 6, 15, 16, 18, 19, 21, 22
Ahmet Talat Bey, 59
Akrekin Pastırmacıyan, 14
Ali Cenânî (Halep), 33, 42
Ali Münif (Adana), 33
Ali Münif (Adana), 42
Ali Münif [YEĞENAĞA] Bey, 31, 33, 53
Ali Münif Bey, 31, 52, 53
Ali, Cenani, 31
Alman, 4
Alparslan, 5
Amasya, 13, 33, 42
Amerika Birleşik Devletleri, 1
Anadolu Selçukluları, 5
Anadolu, 3, 5, 6, 7, 10, 11, 12, 13, 64
Antranik Kafkasya, 22
Antranik, 22
Arap, 3
Arapkir, 13
Arekin, 19
Arif Hikmet (Mersin), 42
Arif Hikmet, 31, 33, 42
Armen Garo, 14
Armenakan Partisi, 13
Armenia, 3, 5
Artuklu Belek Gazi, 6
Asılsız Ermeni İddiaları ve Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim, 5, 63
Asoghik, 5
Asya Türkiyesi, 30
Asya, 1, 30
Aşıkyan, 14
Atina, 14
Avrupa, 1, 7, 10, 13, 15, 16, 17, 18, 20, 26
Avrupalı, 8
Avusturya, 11, 16, 24
Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, 11
Ayastefanos Anlaşması, 11, 12
Azerbaycan Genel Valiliği, 4
Azmi SÜSLÜ, 8

B

- Babıâli, 7
Bafra, 13

Bağratuni Hanedanı, 4
 Bahçe, 26, 32
 Banka Genel Müdürü Sir Edgar Vincent, 14
 Baruthane, 9
Başbakanlığa, 17
 Batı, 10, 30
 Belçika, 1
Belgelerle Uluslar arası Rekabette Ermeni Sorunu, 21
 Berlin Antlaşması, 11
 Berlin Kongresi, 11, 23
 Bilal N. ŞİMŞİR, 11
 Bitlis, 12, 24
 Bizans İmparatorluğu, 4
 Bizans İmparatoru Konstantin Dukas, 4
 Bizans İmparatoru, 4, 5
 Bizans Ordusu, 4
 Bizans, 3, 4, 5, 6
 Bizanslılar, 5
 Boris, 14
 Bulgar, 4
 Bulgaristan, 24
 Bursa, 6

C

Cangülyan, 14
 Cebeli, 49
Cebeliberekek Mutasarrıfı, 39
 Cemal Bey, 52
 Cemal Paşa, 25, 26, 63
 Cenevre, 13, 24
 Cevat Bey, 32
 Cevdet KÜÇÜK, 13
Chronique de Matteieu d'Edesse (962-1136), 4

Ç

Çarlık Rusya, 12
 Çerçevesinde Kayseri'de Ermeni Olayları, 12, 64
Çerkesler, 11
Çerkez, 11
 Çukurova, 6

D

Dadyan, 9
 Dagavaryan (Sivas), 31, 33
 Dagavaryan Efendi, 31, 35
 Dahiliye Nazırı Ferit Bey, 26
Dahiliye Nâzırı Ferit, 27
Dahiliye Nezâret-i Celilesine, 47, 48, 49
 Dahiliye Nezâreti Müsteşarı Adil Bey, 48
 Dahiliye Nezâreti, 32, 36, 37, 38, 39, 42, 43, 44, 45, 47, 48
 Dahiliye Nezareti, 49
 Dâhiliye Nezâreti, 61
 Damadyan, 19
 Darphane, 9

Dedeâğaç, 25
 Diogenes, 5
 Divrikli Düzyan, 9
 Diyarbekir, 24
 Doğan Vatan, 24
 Doğu Anadolu, 6, 7, 10
 Dört Yol, 32, 49

E

Edouard Joris, 16
 Eğin (Kemaliye), 13
 Emevi, 3
 Enver YAŞARBAŞ, 19
 Enver Ziya KARAL, 11
 Epikopos Muşeg, 24
 Episkopos Horen Norbey, 23
 Erdal İLTER, 13, 19
 Ermeni Ani Hanedanlığı, 4
 Ermeni Ayaklanması, 32, 61
 Ermeni Cumhuriyeti, 13
Ermeni Dosyası, 15, 18, 20, 21, 63
Ermeni Kâbusu" (Boston 1916), 24
 Ermeni Mebuslar, 51
Ermeni Meselesi, 6, 12, 18, 19, 20, 64
 Ermeni Milleti Nizamnamesi, 7
 Ermeni Murahhasası Ermeni Meclis-i Umumi Reisi Agavtomi Boğos Nubar, 41
 Ermeni Nüfusu, 8
Ermeni Olayları Tarihi I, 13, 63
Ermeni Patrik Kaymakamlığı Canib-i Alisi, 32
 Ermeni Patrik Kaymakamlığı, 44
 Ermeni Patrikhanesi, 14
 Ermeni Patrikliği, 6
 Ermeni Protestan, 12
 Ermeni Ruhani Reislği, 6
 Ermeni Rupen, 6
 Ermeni Sorunu, 11, 12, 13, 21, 63, 64
Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918), 8, 63
Ermeni Terörünün Tarihiçesi, Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri, 19
Ermeniler ve 1915 Tehciri, 8, 64
 Ermenistan, 3, 11, 12
 Erzin, 26
 Erzurum Mebusu Ohannes Varteks, 41
 Erzurum, 14, 18, 31, 33, 35, 36, 40, 41, 43, 71
 Esat Uras, 16, 20, 24, 27
 Esat URAS, 18, 21, 23, 24, 27, 28

F

Fatih Sultan Mehmet, 6, 7
 Filistin, 8
 Frank, 4
 Fransa, 1, 11, 12, 37, 38
 Fransızlar, 14

G

Gagik, 4
 Garzan, 19
 Gayr-i Müslimler, 10
 Gelibolu, 32
 General Mayewski, 29, 30
 Gerger Ermenileri, 6
 Girit, 24
 Gironde, 14
 Gökçeğöl, 3
 Göksün, 20
 Görevimiz, 24
 Gregoryan Ermenileri, 7
 Gülhane Hatt-ı Hümayunu, 7
Gülizar, 17, 18
 Güney Kafkasya, 7
 Gürcistan, 4
 Gürcü, 4, 6

H

Haçin (Saimbeyli), 23
 Haçlı Seferleri, 5
 Haçlılar, 6
 Halep, 20, 31, 32, 33, 41, 42, 53, 54, 59
 Hallacyan (İstanbul), 31
 Hallacyan Efendi, 52
 Hamdi DOĞAN, 19
 Hamidiye, 32
 Hamparsun Boyacıyan (Kozan), 31, 33, 42
 Harbiye Nezareti, 49
 Harput, 6, 24
Hâtıralar, 25, 63
 Hayk, 3
 Hayri Bey, 52
 Hazar, 4
 Hınçak (Çan) Partisi, 13
 Hınçak Cemiyeti, 13
 Hınçak, 13, 14, 17, 18, 19, 20, 25
 Hınçaklılar, 13, 19
 Hıristiyan, 8, 12, 18, 33, 35, 36, 40, 41, 43, 47, 49
Hıristiyanıye, 31
 Hıristiyanlar, 7, 36
Hıristiyanlık, 17
 Hititler, 3
 Honasor, 21
 Hovakim, 6
 Hrant D. Andreasyan, 4, 63
Hıristiyanlar, 30
 Hüseyin Nazım Paşa, 13, 63

I

I. Gagik, 4
 II. Mahmut, 8
 III. Haçlı Seferi, 6
 Islahat Fermanı, 10

I

-i *Âliye*, 52
 -i *Mebusân*, 26, 32, 33, 35, 38, 40, 41, 42, 44, 45, 46, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 58, 59, 61
 İbrahim Yınal, 4
 İkdâm, 26
 İkinci Ordu, 49
 İngiliz Dışişleri Arşivi, 29
 İngiliz Sefareti, 29
 İngiliz, 18, 20, 29
 İngiltere, 11, 12
 İonnas Smbat, 4
irâde Hazreti, 27
 İran, 6, 21
 İskenderun, 20, 24
 İslâm, 31, 33, 41, 43, 47, 49, 51
 İsmail Hakkı (Amasya), 33
 İsmail Hakkı (Amasya), 42
 İsmet BİNARK, 5, 6, 14, 30
 İstanbul Hükümeti, 61
 İstanbul Mebusu Zehrap Efendi, 37, 38, 39, 41, 43
 İstanbul Patrikliği, 7
 İstanbul, 3, 5, 6, 7, 8, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 25, 27, 29, 31, 33, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 46, 51, 53, 61, 63, 64
 İzmir Mebusu Nisim Mazliyah Efendi, 37, 43

J

Joris, 16

K

Kafkas, 4, 14
 Kafkasya, 1, 6, 7, 13, 14, 15, 22, 23, 64
 Kamuran GÜRÜN, 15
 Kamuran Gürün, 20, 21
 Kâmurân Gürün, 29
 Kanada, 1
Kanun-u Ticâret, 55
 Karaisalı, 25, 49
 Karasu Efendi, 51
 Katakalon, 4
 Katogikosu Sahak, 33
 Katolik, 12
 Kaymakam, 20
 Keygam Efendi, 32, 35
 Kilikya, 3, 6, 23, 24, 33
 Kilise, 18, 25, 31
Klikya Müstafi Katogikosi, 32
Kolektif" ve "*Komandit*", 55
 Krisdapor Mikaelyan, 15
 Krisdapor, 15, 16
 Kumkapı Ermeni Kilisesi, 13
 Kumkapı Nümayişi, 14
 Kumkapı, 13, 14, 17, 71
 Kutalmış, 4
Kürtler, 11

Kütahya, 6

L

La Turkuie, 26
 La Turquie d'Asie, 8
 Les Massacres d'Armenie, 30, 63
 Liparit, 4
 Londra, 19
 Loris Melikof, 23

M

M. Sadi KOCAŞ, 16
 M. Varantyan, 24
Mabeyn Dairesi', 17
Mahkeme-i Ticaret, 54
 Makam-ı Riyaset, 41
 Makedon, 3
 Mako, 3
Mal Sandıkları, 39
 Malazgirt, 4
 Manastır, 35
 Mar, 14
 Maraş, 23, 24, 49, 50
 Marksist Ermeniler, 13
 Marksist ve Sosyal Demokrat, 13
 Marsilya, 14
 Mateos (Matteieu d'Edesse): Urfalı Matteieu
 d'Edesse, 4
 Maximoff, 14
 Mazrik, 21
Mebusan, 26, 54
 Mebusu Zehrap Efendi, 37, 38, 39, 41, 43
 Meclis, 26, 27, 31, 32, 33, 35, 38, 40, 41, 42, 43,
 44, 45, 46, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 58, 59, 61,
 63, 64
Meclis-i Âli-i Mebusân, 52
Meclis-i Mebusân Riyaset-i Celilesi, 31
Meclis-i Mebusân Zabıt Ceridesi, 27, 63, 64
 Meclis-i Mebusân, 31
 Meclis-i Mebusân, 41, 51, 61
Mehâkim-i Ticaret, 58
 Mehmet Asaf, 28, 63
 Mehmet Paşa, 9
 Mehmet Talat [MUŞKARA] Bey, 41, 44, 46, 50
 Mehmet Talat Bey, 41, 46
 Mersin, 20, 24, 31, 33, 37, 38, 42, 49
 Merzifon, 13
 Meşrutiyet, 24
 Meşrutiyet, 24, 27, 28, 41, 42
Meşrutiyette İslâm ve Ermeni Unsur-ı Osmaniyesi,
 31
 Mısır, 24, 41
 Mihran Damadyan, 19
Millet-i Osmaniye, 52
 Milli Lokal, 25
 Mim Kemal ÖKE, 13
 Misis, 32
 Murad (Hamparsun Boyacıyan), 19

Musa Bey Olayı, 17, 18, 64, 71
 Musa Bey, 17, 18, 64, 71
 Musa ŞAŞMAZ, 18
 Musevî, 43, 51
 Mustafa Arif Bey (Kırkkilise Mebusu), 44
 Mustafa Bey (Halep Mebusu), 41
Muş, 17, 19, 22, 35
 Muşeg, 24, 25, 28, 29
Muş'lu Ermeni, 17
Muşlular, 17
 Mutki, 17, 19
 Mükrimin Halil YİNANÇ, 4, 5
 Müslüman, 8, 10, 15, 19, 21, 25, 27, 30, 36, 37, 39,
 40, 42, 43, 44, 45, 46, 61
 Müslüman-Türk, 43, 45, 61

N

Nağçıvan, 3
 Nazarbeg, 19
 Necla BAŞGÜN, 15
Nizamiye Taburu, 49
 Norman, 4
 Nuh, 3
 Nurşen MAZICI, 15, 16, 21, 22

O

Oğuz, 4
 Ohannes Efendi, 26
 Ohannes Varteks, 41, 42
 Orta Asya, 1
 Ortadoğu, 1
 Osman Gazi, 6
 Osmanlı Bankası, 14, 53
 Osmanlı Devlet, 11
 Osmanlı Devleti, 1, 6, 7, 10, 11, 12, 37, 61
**Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin
 Ortaya Çıkışı**, 13, 63
Osmanlı Ermenileri, 11, 12
Osmanlı Tarihi, 11
 Osmanlı, 1, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 22,
 36, 37, 40, 42, 43, 44, 53, 61, 62, 63, 71
 Osmanlılar, 6, 12, 42
**Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla
 Ermeni Terörü'nün Kaynakları**, 3, 63
 Osmanlı-Rus Savaşı, 10, 11, 12

Ö

P

Palu, 6
 Papazian, 15
 Paris, 8
 Part, 3
 Pasin Ovası, 4
 Paskalya, 25
 Patrik, 14, 26, 32, 37, 44

Patrikhane, 14, 26
Peçenek, 4
Pers, 3
Protestanlık, 12

R

Ramazan TOSUN, 2, 12, 64
Riyaset-i Celile, 52
Roma, 3
Romanos Diogenes, 4
Rum, 4, 43, 51
Rumca, 37, 38
Rumiye Gölü, 3
Rupinyan Krallığı, 23
Rus Ermenisi, 29
Rus Sefareti Baş Terçümanı Maximoff, 14
Rus Yahudisi, 15
Rusya, 7, 10, 11, 12, 13, 16, 18, 28, 29

S

Sadaret, 53, 58
Sadrazam Hüseyin Hilmi, 51, 53
Sadrazam Tevfik, 59
Sahak, 32, 33
Samih Paşa, 18
Sanasaryan, 18
Sasani, 3
Sason Ermeni İsyancıları, 19
Sasun, 19, 21, 22, 71
Sefik Bey, 51
Selamlık, 16, 17
Selanik, 35
Selçuklu Türkleri, 5
Selçuklu Veliahdı Hasan, 4
Selçuklu, 4, 5, 6
Selçuklular, 4
Selefkite, 3
Sırbistan, 24
Siirt, 19
Silifke Redif Alayı, 32
Silifke, 32, 49
Sinop Mebusu Yusuf Kemal Bey, 51, 52
Sir Edgar, 14
Sis (Kozan), 23
Sis, 23, 31, 32, 49
Slav, 4
Sultan I. Kılıç Arslan, 6
Sultan Alparslan, 5
Sultan Hamid, 16
Sultan II. Mahmut, 7
Suriye Mebusu Süleyman, 54
Suriye, 3, 8, 54

Ş

Şark Meselesi, 1
Şenik, 22

Şeyhülislâm, 26

T

Talat Paşa, 26
Taluri, 22
Tarihte Ermeniler ve Ermeni İlişkileri, 16
Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, 18, 20
Tarsus, 31, 48, 49
Taşnak Komitesi/Partisi, 13, 14, 21, 63
Taşnak Partisi'nin Ermeni İsyancılarındaki Rolü (1892-1914), 13, 63
Taşnaklar, 15, 21, 22
Taşnaksutyun, 15, 25
Taşnale Partisi, 13
Tekfurdağı Mebusu Agop Babikyan, 51
Tokat, 13
Toros, 6
Trabzon, 13
Tuğrul Bey, 4
Türk Âyini, 29
Türk Ermeni İlişkileri 21. yüzyıla Girerken
Tarihe Dostça Bakış, 13, 63
Türkçe, 9
Türk-Ermeni Münasebetleri, 15, 63
Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 2, 64
Türkiye Tarihi -Anadolu'nun Fethi, 5
Türkiye, 1, 5, 14, 15, 17, 19, 20, 21, 24, 28, 64

U

Uluslar arası Boyutlarıyla Anadolu-Kafkasya
Ekseninde Ermeni Sorunu, 13
Urfalı Matteieu d'Edesse, 4, 63

V

Van Gölü, 4
Van, 4, 21, 24, 71
Varteks Efendi, 32, 35, 36, 40, 41, 42, 43, 52
Varto, 14
Vasil II, 4
Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un
Zeyli (1136-1162), 4, 63
Vilâyet, 48
Vital Cuinet, 8

Y

Yavuz Sultan Selim, 7
Yıldız Sarayı, 14, 15, 16, 71
Yorgo Boşo, 51, 59
Yozgat, 13
Yusuf HALAÇOĞLU, 8
Yusuf Kemal Bey (Tengir Kastamonu mebusu,şek),
41, 51, 52
Yusuf Ziya BİLDİRİCİ, 26

Z

Zabıt Ceridesi, 27, 61, 63, 64
Zehâvi (Hama), 31
Zehrap Efendi, 38, 39, 40, 43, 46

Zehravî (Hama),, 33, 42
Zeytun Ermenileri, 20
Zeytun, 19, 20, 24, 49 71
Zeytunlular, 20
Zöhrap Efendi, 52

